

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2015 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2015

1

Vilnius 2016

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2015

1

Vilnius 2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

VYTAUTAS PETRONIS

NEPERKIRSTAS GORDIJO MAZGAS: VALSTYBINĖS PRIEVARTOS PRIŠ VISUOMENĘ LIETUVOJE GENEZĖ (1918–1921)

Įvadas

Lietuviškoje istoriografijoje giliai įsišaknijęs požiūris, kad ankstyvuojau pirmosios Lietuvos Respublikos kūrimosi laikotarpiu pagrindiniai naujosios valstybės ir visuomenės priešai buvo bolševikų, bermontininkų ir lenkų kariuomenės bei jų rėmėjai. Kaip žinoma, šie išorės priešai (kaip ir pati Lietuvos Respublika) atsirado daugiausia kaip tiesioginė Pirmojo pasaulinio karo pasekmė. Jo pabaigoje įvykusios paradigminės transformacijos kaip, pavyzdžiui, 1917 m. Rusijos ir 1918 m. Vokietijos režimų kaitos, Austrijos-Vengrijos subyrėjimas ir kt., nulėmė ne tik Rytų ir Centrinės Europos, bet kartu ir globalią geopolitinę konsteliacijos raidą. Viena jų – nacionalizmų ideologijoje išsirutuliojusį ir karo metu sutvirtėjusį tautinių valstybių atsiradimas. Tačiau tik gimusi kiekviena šių valstybių stengėsi išgyventi negailestingoje pokario suirutėje. To siekiant reikėjo ideologiškai ir tautiškai konsoliduoti bei mobilizuoti savo visuomenes, įsitvirtinti savomis laikomose teritorijose, kas, suprantama, neišvengiamai vedė prie naujų išorinių ir vidinių konfliktų, karų. Tad daugumoje Centrinės ir Rytų Europos valstybių, šalia gynimosi nuo išorinės karinės intervencijos, vyko didesni ar mažesni vidiniai konfliktai, prievartos ir teroro bangos, žudynės, pogromai, „valymai“ etniniu, socialiniu, politiniu ar kitokiu pagrindu. Priklausomai nuo pasirinkto interpretacijos kampo, istoriografijoje šie pokario procesai dažniausiai vadinami nepriklausomybės ar pilietiniais karais, „raudo- nuoju“ ar „baltuoju teroru“ ir kt.¹

¹ Istorigrafija, kurioje analizuojami šie procesai, yra labai plati. Daugybė studijų parašyta apie pilietinius karus Rusijoje, Suomijoje, taip pat apie Vokietijos, Vengrijos, Italijos, Austrijos ir kitų šalių pokarines revoliucijas, perversmus, terorą, prievartą ir pan. Kalbant apie Baltijos valstybes, reikia paminėti naujausius T. Balkelio, A. Kasekampo, Č. Laurinavičiaus, A. Mininso, T. Minniko ir kitų darbus.

Suprantama, šiame kontekste Lietuva nebuvo ir negalėjo būti išimtis. Lietuvos istorikai daug dėmesio skyrė nepriklausomybės kovų analizei ir eigai. Visgi nei tarpukario, nei naujausioje lietuviškoje istoriografijoje dar nėra išsamesnių tyrimų, skirtų Lietuvos visuomenės gyvenimui ankstyvuojau pokariu. Todėl šiame tyrime iškeltas tikslas trumpai pažvelgti į vieną pokarinio gyvenimo elementų – į valstybinės prievartos ir teroro politiką kaip specifinę visuomenės konsolidacijos, pacifikacijos ir kontrolės instrumentą. Iš dalies sekant bendromis kaimyninėse šalyse pasireiškusiomis tendencijomis, bus bandoma ieškoti atsakymų į tokius klausimus: ar pasireiškė Lietuvoje vadinamasis „baltasis teroras“ (angl. *white terror*), kokios buvo jo formos, kas jį vykdė, kokios buvo jo priežastys ir pasekmės, kaip ir kada jis baigėsi ir kt.

Policinės valdžios vakuumas ir pokario anarchija

1918 m. lapkričio pabaigoje viename pirmųjų Lietuvos ministrų kabineto posėdžių tuometinis teisingumo ministras Petras Leonas perskaitė skubų pranešimą. Jame pastebėjo, kad sparčiai demoralizuojantis Lietuvoje dislokuotai vokiečių kariuomenei, organizacijai ir susilpnėjus policinei krašto kontrolei, labai išaugo nusikalstamumas, spekuliacijos, rekvizuotu maistu, gyvuliais, mediena ir kitais daiktais. Tarp vokiečių žandarų ir kariuomenės plinta savivaliavimas, plėšikavimas, prievarta, teroras. Tuo pat metu policinės valdžios vakuumas sudarė sąlygas tarp vietinių gyventojų plisti ne ką menkesniam plėšikavimui, banditizmui, asmeninių sąskaitų suvedinėjimui, savavališkiems svetimo turto užgrobimams ir t. t. P. Leonas teigė, kad siekiant sustabdyti civilių savivaliavimą, vokiečių karinės vadovybės įsakymu nuo lapkričio 11–12 d. pradėti burti baudžiamieji būriai, kurie už nepaklusnumą, neteisėtą ginklų laikymą ir kitokius prasižengimus nesi-aiškindami kankino ir šaudė nusikaltusius ar tik įtariamus civilius, degino jų namus ar net išstius kaimus². Baimindamasis dar didesnės prievartos eskalacijos, Ministrų kabinetas skubiai kreipėsi į vokiečių karinę vadovybę reikalaujamas, kad suimtų gyventojų tardymai vyktų tik dalyvaujant mišriai vokiečių ir lietuvių komisijai, mirties nuosprendžių vykdymas būtų sustabdytas, o iki to laiko suimtieji būtų paleisti³. Tačiau 1918 m. pabaigoje, neturėdami savos kariuomenės ir milicijos, lietuvių valdžios atstovai galėjo tenkintis tik prašymais ir protesto notomis. Trūkstant žmonių pagrindinėms valstybinėms

² Padažnęjus ginkluotiems incidentams, vokiečių žandarams buvo įsakyta, kad „ten, kur buvo į žandarus šaudoma, kad pagrasinti ir žmones į protą atvaryti, o ten, kur būta ginklų, kad juos sunaikinti ar priversti išduoti – trobas deginti“. Varėnos miesto ir apylinkės komendanto Wese parodymai (1918 11 25), *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. 923, ap. 1, b. 60, l. 88.

³ Ministrų tarybos posėdžio protokolas (1918 11 26), ten pat, b. 9, l. 11ap–12ap.

įstaigoms ir kariuomenės organizavimui, sudaryti tokias mišrias tardymo komisijas buvo beveik neįmanoma.

Pratrūkus terorui tiek iš vokiečių, tiek iš vietinių banditų pusės ir nesant kam apginti, gyventojams neliko kito kelio, kaip tik patiems ginkluotis ir burtis į partizaninius savigynos būrius. Neišvengta provokacijų ar vigilantizmo atvejų. Incidentai, kurių metu keršijant ar kitokiais smetimais buvo apšaudomi patruliuojantys vokiečių kareiviai ar žandarai, tik dar labiau didino įtampą, skatino karinę valdžią griežtinti atsaką⁴. Nors sunkesni nusikaltimai, kaip ginklų vagystės, susišaudymai ar vokiečių kareivių ir žandarų nuginklavimai, buvo gana reti, tačiau už tokius prasižengimus bausti ne tik pavieniai asmenys, bet ir šeimos, ūkiai bei kaimai⁵. Tad nuo 1918 m. pabaigos pradėta taikyti kolektyvinė atsakomybė, vykdytos kolektyvinės bausmės.

Net ir gresiant griežtoms bausmėms, labai prasta ekonominė krašto padėtis vertė gyventojus ieškoti būdų apsirūpinti trūkstamais daiktais ir maisto produktais. Vieni slapčia pirkdavo vokiečių parduodamus vogtus daiktus, kiti rizikuodami gyvybe ryždavosi patys plėšti apleistus ir neapleistus namus, ūkius, dvarus. Nuo 1918 m. pabaigos spaudoje pasirodė pranešimų apie vietines banditų gaujas, terorizuojančias tolimesnių valsčių gyventojus⁶. Vokiečių rekvizicijos ir baudžiamosios ekspedicijos turėjo bent teorinius juridinius pagrindus (nors greitai ir jų nebeliko⁷), o vietinių plėšikų gaujų nevaržė jokie moraliniai principai. Ketveri karo metai destruktiviai paveikė gyventojų mentalitetą, todėl nenuostabu, kad ankstyvuojų pokariu atsiskleidė tamsiosios visuomenės pusės⁸.

⁴ Pavyzdžiui, skundai, pranešimai, tyrimai apie vokiečių kareivių ir žandarų plėšikavimą, žiaurų elgesį ir žudymą vietinių gyventojų Alytuje, Punioje, Nemuniūnuose ir Varėnoje (1918 m. spalio–gruodis), ten pat, l. 19, 23–27, 34–43, 71–81.

⁵ Mišrios lietuvių ir vokiečių komisijos Alytaus apskrities įvykiams ištirti galutiniame protokole minimas Alytaus kreishauptmano ir vietinės Kareivių tarybos patvirtintas įsakymas (1918 11 14) vokiečių policinėms pajėgoms, kuriame, be kita ko, nurodoma: „(...) kas naikins ar gadins vokiečių kariuomenės, ypačiai geležinkelio ir telegrafo, įtaisymus, kas mėgins pasisavinti ką nors iš vokiečių supiltų [rekvizuotų – V. P.] sandėlių ir dvaruose esamų gyvulių ir įrankių, bus bemat sušaudytas, be to, tame dalyvavusios apylinkės bus sudegintos; tie vokiečių kariuomenės sandėliai, kuriuos apleido vokiečių sargyba, pavedami kunigų rūpesčiui, kunigai privalo sudaryti tinkamą jiems apsaugą ir atsako už esantį juose turtą; kas, vokiečiams pareikalavus, negrąžins paimtus iš dvarų ir sandėlių daiktus, bus baudžiamas anksčiau minėtomis bausmėmis; kunigai savo asmeniui atsako už šio įsakymo atlikimą; tos vietos, kur vokiečių kariuomenės asmenys buvo užpulti ar nuginkluoti, bus bemat sudegintos. (...) pažymėtas bausmes vartoti ir ten, kur bus rasti ginklai, kur žmonės atsisakys paslėptus ginklus atiduoti, ar bent bus įtariama, kad vietos gyventojai turi ginklus“ (ten pat, l. 109–110).

⁶ Pagauti banditai neretai būdavo jauni vyrai (pasitaikydavo ir moterų), plėšę ir žudę siekdami pasipelnyti. 1918 m. netoli Kupiškio gyventojų savisaugos būrio pagautos gaujos nariai pasirodė besą tolimesnių apylinkių pasiturinčių ūkininkų vaikai ir bernai (Neįvykę plėšikų sumanymai, *Lietuvos ūkininkas*, 1918, 4, p. 51).

⁷ Vokiečių plėšikai, ten pat, 1919, 5, p. 7.

⁸ Minėta lietuvių ir vokiečių komisija pateikė kiek gilesnį įvykių vertinimą: „žmonių pasielgimuose prisieina konstatuoti vienas psichologinis momentas: keturis metus spaudžiami, mušami ir niekinami sutiko

Neturėdama priemonių apsaugoti civilius gyventojus, Lietuvos valdžia galėjo tik apeliuoti į vokiečių pagalbą ir raginti gyventojus organizuoti savisaugos bei milicijos būrius. 1918 m. gruodį pagausėjo provincinių komitetų kreipimusi, prašančių veiklos instrukcijų ir ginklų besikuriančiai vietinei milicijai⁹. Manoma, kad naujoji Lietuvos valdžia turi pakankamai finansinės ir politinės galios suteikti reikiamą paramą, kompensuoti vokiečių kariuomenės padarytus nuostolius. Suprantama, kad 1918 m. pabaigoje – 1919 m. pradžioje tokia pagalba buvo neįmanoma ne tik dėl trūkstamų finansų krašto valdymo reikalams, kariuomenei, tačiau puolant bolševikų ir lenkų kariuomenėms pačios Lietuvos vyriausybės ateitis buvo pavojuje. Nuskriaustieji, žinoma, negalėjo suvokti realios padėties ir nusivylimas naująja Lietuvos valdžia pamažu augo. Nesulaukdami paramos, 1919 m. pradžioje kai kurie provinciniai komitetai atvirai reiškė abejojantys valdžios rūpesčiu savais piliečiais. Nesiliaujant plėšikavimams ir žudynėms, padaryta išvada, jog Lietuvos valdžia eina išvien su vokiečiais, o pastarieji per kairiąsias kareivių tarybas broliuojasi su bolševikais ir lenkais. Vadinas, visi jie – lietuvių tautos priešai¹⁰.

Savivalės ir demoralizacijos apraiškos Lietuvos jėgos struktūrose

1918 m. pabaigoje – 1919 m. pradžioje Lietuvos valstybinės struktūros organizavosi sunkiai. Šalia vokiečių karinių struktūrų skubiai pradėtos steigti lietuviškos karinės ir policinės institucijos. Palaikant vidinę šalies tvarką svarbiausi vaidmenys teko apskričių viršininkams, komendantams ir bendruomenių komitetams. Kalbamuojų metu svarbiausia pareigybė provincijose buvo kariniai komendantai. Ši pareigybė iš dalies buvo perimta iš Rusijos imperinės sistemos, kuri tuo metu vis dar galiojo Lietuvoje, o atliekamų funkcijų prasme ji daugmaž atitiko buvusių apskričių karinių viršininkų (*уездной военный начальник*) pareigybes¹¹. Lietuvos įstatymuose buvo numatyta, kad vietovėje,

jie kilusiąją Vokietijoje revoliuciją kaip savo išvaduotoją, pasijuto vėl įgiję piliečių teises, ėmėsi organizuoti ir tvarkyti; tiesa, pro jų tarpą bandė apsireikšti kai kurie egoistiniai žmonių instinktai, noras pasipelnyti ir t. t.; taigi nėra ko stebėtis, kad paplitęs Lietuvoje revoliucinis ūpas ir kai kurie jo apsireiškimai prasilenkė su lojalumu okupacinei valdžiai. (...) Tokiu būdu pasklidęs po Lietuvą vokiečių revoliucijos atbalsis ir kai kurie jo apsireiškimai, iš vienos pusės, nežmoniškas reakcinių okupacinės valdžios agentų į tai reagavimas, radęs juridinės sankcijos minėtuose kreishauptmano įsakymuose [žr. 5 išnašą – V. P.] ir prisidėję prie to kai kurie psichologiniai momentai: asmens santykiai, kerštas, būdo ypatybės ir t. t. ir pagamino tuos liūdus atsitikimus“ (LCVA, f. 923, ap. 1, b. 60, l. 110).

⁹ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1918 12 02), ten pat, b. 9, l. 19–19ap.

¹⁰ Nemuniūnų parapijos sueigos raštas Ministrų kabinetui (1919 02 06), ten pat, b. 60, l. 47–48. Reikia pastebėti, kad Lietuvos valdžia kiek galėjo padėdavo nukentėjusiems, tačiau, manytina, ši pagalba buvo labai nedidelė (žr. pvz., ten pat, l. 44–46).

¹¹ Vidaus reikalų ministro P. Leono raštas min. pirmininkui Sleževičiui (1919 06 21), ten pat, b. 29, l. 28.

kurioje įvesta karo padėtis, veikia karo meto įstatymai. Taikos metu kariniai komendantai tapdavo apskričių komendantais ir privalėjo vadovautis civiliniais įstatymais. 1919 m. pradžioje vykstant kariniams veiksams, šiems valdžios atstovams buvo suteiktos labai plačios administracinės ir karinės galios, dariusios juos beveik savarankiškais apskričių valdytojais¹². Kariniai komendantai turėjo net laikinų įstatymų leidimų funkciją, pavyzdžiui, nuo 1921 m. vidurio jiems suteikta teisė jų kontroliuojamoje teritorijoje leisti privalomus spaudą reguliuojančius įsakymus¹³.

Tvarkos palaikymui vietose formuoti milicijos būriai. 1919 m. sausio pradžioje milicija buvo oficialiai pavesta Krašto apsaugos ministerijos žiniai¹⁴. Tačiau, kol krašte vyko intensyvūs kariniai veiksmai ir stovėjo vokiečių karinės dalys, milicijos efektyvumas užtikrinant tvarką buvo gana ribotas. Trūkstant ginklų pirmieji milicininkai dažniausiai buvo ginkluoti lazdomis, o tie, kurie turėjo ginklus, neretai buvo nuginkluojami ar net nušautami vokiečių kareivių, neskyrusių milicijos nuo banditų. Tačiau didžiausia problema organizuojant valdžios struktūras provincijose buvo moralės stoka ir sparčiai plintanti pareigūnų savivalė. Valstybinių struktūrų (valdininkijos, kariuomenės ir milicijos) formavimas iš žmonių, ilgą laiką gyvenusių esant prievartos nevangusiomis carinei ir kaizerinei valdžioms, sudarė sąlygas anksčiau patirtų prievartos metodų reprodukcijai. Jau 1919 m. kovo mėnesį Ministrų kabinetą pasiekė pirmieji skundai apie Lietuvos kariuomenės ir milicijos naudojamą nežabotą fizinę prievartą prieš suimtuosius ir civilius gyventojus¹⁵. Tikėdamasis visuomenės sąmoningumo (o ir neturint kitų poveikio priemonių) ministras pirmininkas Mykolas Sleževičius nurodė išleisti viešą atsisaukimą, įspėjantį apie tokių veiksmų neteisėtumą. Tuo pat metu krašto apsaugos ministras Mykolas Vėlykis atskiru kreipimusi turėjo informuoti kariuomenę, jog suimtųjų kankinimas tardant – netoleruotinas¹⁶. Tačiau tai neatnešė norimų rezultatų. Ministrų kabinetą pasiekdavo pranešimai apie naujus nusikaltimus kariuomenėje, milicijoje, žvalgyboje ir tarp valdininkų. Straipsnio apimčiai neleidžiant gilintis į daugybę pavienių prievartos atvejų, čia kiek plačiau bus apžvelgiamos tik 1919 m. Lietuvos vyriausybę labiausiai sukrėtusios Sedos komendanto Povilo Plechavičiaus ir 2-ojo pėstininkų pulko vado Vinco Grigaliūno-Glovackio (toliau tekste – V. Glovackis) rezonansinės bylos. Jose, be kita ko, atsiskleidė šių dviejų aukštų

¹² Karo padėties paskelbimas Kauno, Alytaus, Vilkaviškio, Marijampolės su Kalvarija, Seinių miestuose ir apskrityse (Ministrų kabineto posėdžio protokolai (1919 02 12–13), ten pat, b. 24, l. 196ap–197, 199).

¹³ 1921 m. birželio 27 d. Min. kabineto posėdis, ten pat, b. 169, l. 133ap–134.

¹⁴ Ministrų kabineto posėdžio protokolai (1919 01 15), ten pat, b. 24, l. 232ap.

¹⁵ Reikia pastebėti, kad ne visi Lietuvos gyventojai teigiamai vertino naująją valdžią. Kai kurios bendruomenės atsisakė jai paklusti ir bandė gyventi pagal savo nustatytą tvarką. Todėl siekiant išlaikyti valstybės integralumą, sutramdyti revoliucingai nusiteikusias grupes, vyriausybei tekdavo siųsti karinius būrius nepaklusniųjų malšinimui, kaip, pavyzdžiui, „Babtų respublikos“ panaikinimo atveju (J. B ū t ė n a s, M. M a c k e v i č i u s, *Mykolas Sleževičius: advokatas ir politikas*, Vilnius, 1995, p. 127).

¹⁶ Ministrų kabineto posėdžio protokolai (1919 03 06 ir 03 11), *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 170, 176.

karininkų polinkis į prievartą ir atamanizmą (angl. *warlordism*) – savavališką, autonominę ir prievarta paremtos karinės administracijos įvedimą, kas realiai grėsė Lietuvos valstybingumo sunaikinimui šiuo ankstyvuju laikotarpiu¹⁷.

1919 m. gegužės 2 d. Ministrų kabineto posėdyje socialdemokratų atstovas Steponas Kairys paviešino gautą skubų laišką apie Sedos komendanto P. Plechavičiaus vykdomą terorą ir be teismo šaudomus civilius gyventojus¹⁸. Pranešime buvo gana smulkiai suregistruoti ir aprašyti nuo 1919 m. sausio iki balandžio 20 d. įvykdyti nusikaltimai. Tvirtinta, kad per keturis mėnesius Sedos, Kalvarijos, Ylakių ir Mosėdžio valsčiuose be tardymo ir teismo nužudyta apie 50 vyrų ir moterų. Ši prievarta buvo pasiekusi ir kitus valsčius, tačiau pranešėjas teigė negalėjęs pateikti konkrečios informacijos. Nepaisant to, manyta, kad per kelis 1919 m. mėnesius P. Plechavičiaus kontroliuojamoje Šiaurės Žemaitijoje galėjo būti nužudyta apie 100 civilių gyventojų.

Žinoma, kad P. Plechavičiaus kariniai daliniai gynė Lietuvos dalį nuo besiveržiančios Raudonosios armijos. Tačiau fizine prievarta ir sušaudant bausti ne tik tiesiogiai su bolševikais susiję ar sunkiai nusikaltę asmenys, bet ir įtariamieji, jų šeimos, artimieji, giminės. Nurodyta atvejų, kai buvo sušaudyti su nusikaltimais visiškai nesusiję, atsitiktinai sutikti žmonės. Štai vienu atveju neradus namuose ieškomo nusikaltusiojo, buvo sušaudytas tėvas ir brolis, o žmona žiauriai sumušta. Kitu atveju Ukrainų gyvenvietės krautuvininkas Polockis buvo suimtas, išardytas ir paleistas, bet jam tik išėjus iš tardymo vietos P. Plechavičiaus kariai nušovė jį į nugarą. Ylakių miestelio buhalteris D. Šeputa sušaudytas įtariant jį priklausius „raudonajai milicijai“, nes kratos metu jo kišenėje buvo rasta raudonos spalvos skepeta. Kartu sušaudyta ir D. Šeputos sesuo. Sedoje už tariamą ryšių su bolševikais palaikymą sušaudytas senolis Mickus.

Pranešime pasakota, jog sušaudytųjų lavonai būdavo sumetami Sedos aikštėje, kur išgulėdavo net iki dviejų savaitių. Mosėdyje, Ylakiuose ir kitur žmonės plakti bizūnais ir rykštėmis. Vienas žmogus gavo 180 kirčių bizūnu už priklausymą vietos valsčiaus

¹⁷ Analizuodamas rusiškojo „atamanizmo“ genezę ir sklaidą Pirmojo pasaulinio ir pilietinio karo metais, amerikiečių istorikas J. Sanbornas „atamaną“ (*warlord*) apibrėžia kaip „a military commander who autonomously exercises political power through the threatening of force“. Jo nuomone, šio tipo individų iškilimas buvo sąlygotas dviejų pagrindinių priežasčių: 1) valstybinių institucijų degradavimo, dėl kurio susidarė valstybės kontrolės vakuumas, ir 2) tinkamų kandidatų atsiradimas, kurie ne tik turėjo pakankamą karinę patirtį, bet kartu buvo charizmatiški, politiškai ambicingi, domėjosi civilių reikalais ir nevengė rizikuoti (J. S a n b o r n, *The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War, Contemporary European History*, 2010, vol. 19, 3, p. 197–198). Šia prasme 1918–1919 m. Lietuva sudarė puikias sąlygas tokių atamanų atsiradimui. Subyrėjęs vokiečių karinei-administracinei sistemai ir dar tik besikuriant lietuviškoms institucijoms, vykstant kariniams veiksams, krašte tvyrojo anarchija. Tuo metu Lietuvos kariuomenės organizavimas ir šalies gynyba buvo pavesta specifinę elgseną propagavusiems, aktyviems ir rizikos nevengiantiems buvusios Rusijos imperijos karininkams.

¹⁸ Ministrų kabineto posėdžio protokololas (1919 05 02), *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 93.

komitetui, kitas – 200 vien paklausus, kodėl tiek daug žmonių sušaudoma. Komendanto P. Plechavičiaus vykdomas teroras vertė valsčių komitetų narius, aktyvesnį jaunimą ir kairesnių įsitikinimų žmones bėgti į kitas apskritis ar slapstytis miškuose. Žinota, kad P. Plechavičius ir jo pagalbininkai netardė, neteisė ir į kalėjimus nesodino. Įbauginti gyventojai bijojo keliauti, o į apskrities centrą Sedą eidavo tik didžiausio reikalo verčiami. Minėta, kad Mosėdžio valsčiaus viršininkas Bubliauskis ypač pasižymėjo vyrų ir moterų plakimu, o komendanto suformuotą Sedos apskrities miliciją sudarė vietiniai kriminaliniai nusikaltėliai ir buvę vokiečių policijos agentai. Baimė ir teroras tapo nuolatine Sedos apskrities gyventojų būseną. Laiško pabaigoje autorius įspėjo Ministrų kabinetą, kad jei vietos žmonės nesulauks išlaisvinimo iš P. Plechavičiaus tironijos – įvyks sukilimas¹⁹.

Kaip matyti iš teksto, pagrindiniai „nusikaltėliai“ pirmiausia buvo kairiųjų pažiūrų gyventojai arba tie, kuriems prilipdavo „bolševiko“ etiketė. Po šia „antibolševikinės“ kovos priedanga veikė ne tik P. Plechavičius, bet ir daugelis to meto valstybinių jėgų struktūrų²⁰. Lietuvos vyriausybė griežtai smerkė tokius metodus, tačiau neturėjo priemonių plintančiai savivalei sustabdyti. Reikia pastebėti, kad į dešiniąją Lietuvos spaudą nepatekdavo beveik jokia informacija, tik kairiojoje spaudoje pasirodydavo naujų pranešimų apie tragiškus įvykius provincijoje, vykdomą miestų ir gyvenviečių „valymą“ nuo „priešvalstybinių elementų“. Daug dėmesio sulaukė kairiosios spaudos korespondento Adomo Miko (pasirašinėjusio „Adomo iš Rojaus“ slapyvardžiu) medžioklė. P. Plechavičių ypač pykdė A. Miko pranešimai apie Sedos apskrityje vykdomą prievartą. Nesuradus besislapstančio korespondento, buvo sunkiai sumuštas jo brolis. Liudininkai pasakojo, kad P. Plechavičius esą liepęs mušti vyrą vienam iš jį lydėjusių kareivių, bet tam atsiskius – pats sudaužęs žmogų. Galiausiai gruodžio viduryje A. Mikas buvo areštuotas. Jo likimas neaiškus. Apskritai kairiojoje spaudoje teigta, kad iš dalies prievartą eskalavo ideologiškai susiskaldžiusi ir pilna neapykantos Lietuvos visuomenė. P. Plechavičiaus taikiniais neretai tapdavo tie, kuriuos, kaip rašyta, vietinės davatkos ar kleras nurodydavo esant „cicilikais“ – tokia etiketė tuo metu prilygo kaltinimu bolševizmu²¹.

P. Plechavičiaus savivalė Sedos apskrityje buvo ryškus, bet ne vienintelis tokio elgesio pavyzdys. Lietuvos vyriausybės paskirti komendantai ir jų kontroliuojamos jėgos

¹⁹ Pranešimas iš Sedos apskrities [be pradžios] (1919 04 25), ten pat, b. 29, l. 233.

²⁰ Rapolo Skipičio atsiminimuose gana šykščiai užsimenama apie jo kelionę 1919 m. rugsėjį „aplankyti 3 komendantų“. R. Skipitis nemini, kad jo kelionė iš tikrųjų buvo Ministrų kabineto inicijuotas slaptas gautų žinių apie vykdomą terorą prieš civilius gyventojus tyrimas. Tačiau po pokalbio su P. Plechavičiumi ir jo pavaldiniais (kurie nesigynė šaudę žmones, bet ne nekaltus, o tik bolševikus), R. Skipitis atseit buvo įtikintas P. Plechavičiaus ir kitų Žemaitijoje veikusių karinių komendantų veiksmų tikslingumu (R. S k i p i t i s, *Nepriklausomą Lietuvą statant. Atsiminimai*, Chicago, 1961, p. 95–119).

²¹ Žemaičių Kalvarija, *Lietuvos ūkininkas*, 1919, 34, p. 5; Ylakai, ten pat, p. 6; Žemaičių Kalvarija, *Socialdemokratas*, 1919, 9, p. 2.

struktūros vykdė panašią veiklą²². Tuo metu civiliai gyventojai tapo ne tik svetimų kariuomenių, bet ir savos valdžios nekontroliuojamų valdininkų įkaitais. Nebuvo kam pasiskųsti, nes gautus skundus aiškino vietos valdininkai, kurie savo ruožtu bausdavo pranešėjus ir jų šeimas. Anot vieno nukentėjusiojo, „aš tik vieno noriu, kad būtų uždrausta žmonės mušti... Skundo aš neduosiu. Negut jei į vietą atvažiuotų koks revizorius, tai pasiskųščiau... Jei dėl Lietuvos labo *reikia to* – aš tyliau [išryškinta tekste – V. P.]“²³. Po kiek laiko jo požiūris pasikeitė: „aš jau netikiu jokioms revizijoms ir niekam... nebetikiu.. Vienai betikiu revizijai – ji ateis iš Maskvos, bet ir ta pati bus kruvina revizija“²³. Nekontroliuojama prievarta, teroras, suimtųjų kankinimai, šaudymai be teismo ir t. t. tik didino dalies visuomenės nusivylimą ir bejėgiškumą. Nepaisant daugybės bandymų, P. Plechavičiaus veikla Sedoje taip ir liko iki galo neištirta. Rodos, neliko ir vykdytų tyrimų dokumentų. Tardytojams sunkiai sekėsi surasti liudininkų, nes įbauginti žmonės atsisakydavo duoti parodymus prieš visagalius vietinės valdžios atstovus. Be to, aukščiausiam lygyje daugumą P. Plechavičiaus veiklos tyrimo iniciatyvų stabdė Krašto apsaugos atstovai ir krikščionių demokratų partijos nariai, kuriems kova su visuomenės kairiosiomis pažiūromis buvo visokeriopa naudinga.

Viena kontroversiškiausių šio laikotarpio ir apskritai nepriklausomos Lietuvos trečiojo dešimtmečio pirmos pusės figūrų laikytinas 2-ojo pėstininkų pulko vadas V. Glovackis. Jo nuopelnai organizuojant Lietuvos kariuomenę ir kovojant su besiveržiančiomis priešų kariuomenėmis nustelbė kitus sunkiai pateisinamus ir nusikalstamus veiksmus. Dar 1919 m. vasario pabaigoje Ministrų kabinetas svarstė V. Glovackio pašalinimo iš pareigų ir patraukimo baudžiamojon atsakomybėn klausimą ne tik dėl to, kad girtas viešoje vietoje koneveikė Lietuvos vyriausybę, bet ir už tai, kad Marijampolės apskrityje savavališkai įvedė karo padėtį, įsakė pradėti miesto apsiaustį ir pareikalavo kontribucijos. Vyriausybė buvo pasibaisėjusi tuo, kaip V. Glovackis nepaiso Lietuvos valdžios, suimtųjų šaudymu be teismo ir vykdoma prievarta. Visi ministrai (išskyrus ministrą be portfelio Aleksandrą Stulginskį) tąkart buvo pasiryžę net jėga pašalinti V. Glovackį²⁴. Bet šis bandymas, kaip žinoma, vos nesibaigė Lietuvos vyriausybės nuvertimu. Gegužės 2–3 d. šiaip ne taip areštuotą karininką išvadavo jo vadovauto 2-ojo pulko kariai²⁵. Dėl fiasko vyriausybė kaltino ne tiek V. Glovackį, kiek išorinius faktorius: žemą Lietuvos kariuomenės moralinį lygį,

²² Pvz., trumpa įvykdytos prievartos prieš kairiųjų įsitikinimų gyventojus santrauka: Faktai Steigiamajam Seimui, *Darbas*, 1920, 5, p. 1.

²³ Ten pat.

²⁴ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 02 20; 02 23; 03 12), *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 192, 189–189ap, 168.

²⁵ A. Novickio atsiminimai, J. Bū t ė n a s, M. M a c k e v i č i u s, *Mykolas Sleževičius...*, p. 132. G. Surgailis Antrojo LDK Algirdo pulko istorijoje 1919 m. vasario–gegužės laikotarpį vadina „pulko vadovybės krize“ (G. S u r g a i l i s, *Antrasis Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Algirdo pėstininkų pulkas*, Vilnius, 2014, p. 49–56). Tačiau, kaip rodo archyviniai dokumentai, ši krizė tęsėsi daug ilgiau.

vokiečių ir Juozo Gabrio-Paršaičio intrigas ir visiškai demoralizuotą Lietuvos visuomenę. Svarbu pastebėti, jog šiame incidente pirmą kartą nuskambėjo kai kurių krikščionių demokratų sąsajos su V. Glovackiu ir kitais „antibolševikinius valymus“ vykdydžiusiais komendantais. Ministrų kabinetas prašė Lietuvos krikščionių demokratų partijos (toliau – LKDP) sutramdyti savo įsismarkavusius politikus²⁶. Tačiau ši suirutė buvo politiškai palanki dešiniams. V. Glovackio ekscesų kontekste šalyje labai suaktyvėjo krikščionių demokratų agitacija prieš Lietuvos kairiąsias partijas²⁷. Kaip minėta anksčiau, kaltinimai komunizmu ar bolševizmu (kas tada prilygo tėvynės išdavimui) legitimavo susidorojimą ne tiek su amorfišku komunistų pagrindžiu ar bolševikų agentais, kiek su legaliomis Ministrų kabinetą formavusiomis valstiečių liaudininkų, socialistų liaudininkų ir ypač socialdemokratų partijomis bei jų rėmėjais. Suvokdamas centrinės valdžios bejėgiškumą prieš atamanu virstantį V. Glovackį, baimindamasis dėl vyriausybės ir valstybės, M. Sleževičius net siūlė panaikinti jo bylą, kad teismo metu vėl neįsikištų ginkluota jėga. Tačiau dauguma ministrų griežtai atsisakė nuolaidžiauti, o kai kurie kairieji pagrasino atsistatydinti, jei V. Glovackiui bus dovanota už savivalę²⁸.

Tačiau greičiau nei po mėnesio Ministrų kabinetą pasiekė žinios apie birželio 3 d. nuo bolševikų išvaduo tame Panevėžyje įvykdytas žudynes, pogromą ir žiaurų susidorojimą su vietos žydais. Įvykių centre atsidūrė Panevėžio operacijai vadovavęs V. Glovackis. Incidentui ištirti skubiai sudaryta Vyriausybės tardomoji komisija (VTK), vadovaujama teisingumo ministro pažangiečio Liudo Noreikos. Tyrimas atskleidė, kad Lietuvos kariuomenės ir vokiečių daliniams užėmus Panevėžį vyko miesto „valymas“. Jo metu, be susidorojimo su žydais, be teismo buvo sušaudyta keliolika Raudonosios armijos belaisvių. Pagrindiniais kaltininkais įvardyti Panevėžio komendantas F. Puzer von Milleris ir vietos milicijos viršininkas Liukianskis, o V. Glovackis, kuris, rodos, pats tiesiogiai nedalyvavo šaudymuose, prieš paimant Panevėžį išleido įsakymą savo daliniams, kuriuo leista be teismo šaudyti į nelaisvę paimtus bolševikų kareivius ir asmenis, prisidėjusius ar įtariamus kolaboravus su bolševikais.

Neaišku, kiek raudonarmiečių ir civilių tąkart buvo nužudyta. Egzekucijoms pasibaigus sušaudytųjų lavonai buvo suversti Turgaus aikštėje, todėl F. Puzer von Milleris įsakė milicijai juos išvežti. Tikriausiai vengdami tokio nemalonaus darbo, milicininkai suvarė vietinius žydus ir privertė juos rankomis tempti nužudytuosius į kapines. O susirinkusi minia tyčiojosi iš žydų, juos mušė, apmėtė akmenimis, atiminėjo rūbus, batus ir kitaip niekino. Šių ekscesų metu užmuštas miesto felčėris Golombekas. Tuo pat metu buvo plešiamos miesto parduotuvės (daugiausia žydų). Nors Komisija pagrindiniais pogromo

²⁶ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 05 04; 05 06), *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 90, 88–88ap.

²⁷ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 06 04), ten pat, l. 42ap.

²⁸ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 05 07), ten pat, l. 85.

iniciatoriais įvardijo užimant Panevėžį dalyvavusius vokiečių kareivius, tačiau pastebėta, kad nuo jų neatsiliko ir miestiečiai. Apyplėšę miestą vokiečių daliniai atsitraukė, pakeliui dar nuniokodami apylinkių gyventojų sodybas.

VTK nuomone, toks Lietuvos kariuomenės elgesys visiškai diskreditavo Lietuvos valdžią, todėl vyriausybei siūlyta surasti lėšų atlyginti padarytus nuostolius. Taip pat reikėjo skubiai išleisti specialų įsakymą kariuomenei, aiškinantį, kaip elgtis išvaduose ir naujai iš priešininko išvaduojamose srityse, ypač draudžiant šaudyti civilius ir karo belaisvius ir pabrėžiant, kad karinės baudmės negali būti nukreipiamos prieš vieną gyventojų dalį, visuomenės sluoksnį, o tik prieš aiškiai nusikaltusius arba pagrįstai įtariamus valstybės priešus. Griežtai uždraustos fizinės baudmės, kaip, pavyzdžiui, plakimas botagais ar rykštėmis. Tačiau svarbiausia komisijos išvada skelbė, jog tokių ekscesų buvo neįmanoma sustabdyti dėl šalyje esančios karo padėties ir ją reguliavusių įstatymų²⁹. Tad išskyrus du atsišaukimus į visuomenę, 1919 m. birželio 3 d. Panevėžio pogromas ir jo kaltininkai nesulaukė bausmių³⁰.

Tuo metu Lietuvos kariuomenės vadovybė vilkino V. Glovackio ir kitų panašių bylų tyrimą bei bausmių vykdymą. Birželio 21 d. M. Sleževičius atskirai kreipėsi į kariuomenės vadą generolą Silvestrą Žukauską, liepdamas vykdyti vyriausybės priimtus nutarimus³¹. Tiek S. Žukauskas, tiek krašto apsaugos ministras Antanas Merkys priešinosi visiems bandymams patraukti nusikaltusiuosius baudžiamojon atsakomybėn. KAM elgesys buvo suprantamas: V. Glovackis ir kiti nusikaltę karininkai buvo svarbūs ginantis nuo puolančių priešų kariuomenių. Jų atšaukimas iš fronto galėjo turėti skaudžių pasekmių ne tik krašto gynybai, bet ir visam kariuomenės integralumui – tai aiškiai atsiskleidė pirmą kartą bandant areštuoti V. Glovackį. Todėl nė vienas iš kaltinamųjų nebuvo atleistas iš pareigų. O šie toliau netrukdomi savivaliavo, vykdė „valymus“ ir kitaip terorizavo Lietuvos visuomenę. Net oficialiai atleistas iš pareigų Panevėžio komendantas F. Putzer von Milleris iki birželio 30 d. be teismo spėjo sušaudyti dar 7 žmones. Tarp jų buvo žinomas lietuvių kairysis veikėjas, 1905 m. revoliucijos dalyvis advokatas Feliksas Valiukas³².

²⁹ 1919 m. birželio 15 d. Vyriausybės tardymo komisijos posėdžio protokolas, ten pat, b. 60, l. 1–2.

³⁰ Žr. du atsišaukimus bendru pavadinimu „Lietuvos Piliečiai“, *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1919, 8, p. 1–2. Kartu reikia pastebėti, kad tarp dalies Lietuvos visuomenės, kariuomenės (ypač karininkijos) buvo paplitusios stiprios antižydiškos nuotaikos. Šio reiškinio analizei reiktų atlikti atskirą tyrimą, tačiau tokių tendencijų buvimą atskleidžia nemažai detalių, ypač surinktų Lietuvos žydų inteligentijos, kaip, pavyzdžiui, faktai, pateikti žydų reikalų ministro M. Soloveičiko laiške krašto apsaugos ministrui (1921 07 14) ([Žinios ir liudytojų parodymai apie įvykius Kėdainiuose, Varniuose, Linkmenose ir kitur], *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 157, l. 52–62).

³¹ Ponui Vyriausiajam Karo Vadui (1919 06 21), ten pat, b. 60, l. 13.

³² Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 06 30), ten pat, b. 24, l. 1.

F. Valiuko ir jo žmonos nužudymas paskatino VTK pradėti naują tyrimą. Viename tyrime bandyta apjungti tris bylas: Valiukų, Rokiškio tarybos nario Jurgio Smolskio nužudymą ir dar vieną bandymą aiškintis P. Plechavičiaus veiklą Sedos apskrityje. Vyriausybės nepasitenkinimą dėl pastarojo sukėlė žinia, jog KAM paskyrė P. Plechavičių Lietuvos kariuomenės mobilizacijos skyriaus viršininku. Po mėnesio, rugpjūčio 7 d., Ministrų kabineto posėdyje paskelbti atliktų tyrimų rezultatai. Valiukų ir J. Smolskio nužudymų bylos buvo baigtos ir perduotos teismui, o P. Plechavičiaus veiklos Sedoje nagrinėjimas strigo.

Tyrimas atskleidė, kad advokato F. Valiuko šeima tuo metu gyveno Rokiškyje. Birželio 16 d. su vietinės valdžios išduotais leidimais jie vyko į Kauną, bet Panemunėlio traukinių stotyje (Rokiškio apskr.) juos atsitiktinai pastebėjo stotyje buvęs V. Glovackis. Dėl ne visai aiškių priežasčių V. Glovackis jį lydėjusiems karininkams nurodė, kad Valiukai yra bolševikai. Šie nieko neaiškindami suėmė advokatą. Kratos metu rastus kelionės leidimus karininkai paskelbė padirbtais. Kitą dieną Valiukienei leista vykti atgal į Rokiškį rinkti įrodymų, kad leidimai buvę tikri. Tačiau tuo pat metu iš Panevėžio į Panemunėlį atvyko F. Puzer von Milleris, kuris pareikalavo išduoti abu Valiukus etapuoti į Panevėžį, teigdamas turįs Panevėžio komendanto orderį jų areštui. Šiek tiek pavažiavus, prie Bajoriškių kaimo Valiukai buvo išsodinti iš vežimo ir sušaudyti. Iš šalia buvusio Groblių sodžiaus kareiviai atvarė žmones užkasti lavonų. Valstiečiams F. Puzer von Milleris paaiškino, kad čia buvo sušaudyti du bandę pabėgti bolševikų komisarai. Tačiau VTK ekshumavus advokato ir jo žmonos palaikus rasta, kad prieš sušaudant Valiukai buvo apiplėšti ir kankinti. Pareikalavus išduoti nusikaltėlius, KAM atstovai pareiškė, jog to neįmanoma padaryti, nes kaltinamieji esą buvo išsiųsti į frontą, o vienas net spėjęs pabėgti į lenkų kontroliuojamą Vilnių. Visgi, nepaisant dingusių įtariamųjų, šios bylos tyrimas laikytas baigtu, o medžiaga perduota Kariuomenės teismo prokuratūrai. Beje, tardymas atskleidė, kad F. Puzer von Milleris nepažinojo ir neturėjo asmeninių paskatų nužudyti Valiukus, tai netiesiogiai rodė, kad šio nužudymo užsakovas galėjo būti V. Glovackis. Kartu išsiaiškinta, jog tai buvo ne pirma F. Puzer von Millerio įvykdyta panaši egzekucija³³.

J. Smolskis nužudytas pagal standartinę to meto „antibolševikinės“ kovos schemą. Kairiųjų veikėjas buvo areštuotas ir laikytas Rokiškio kalėjime komendanto [Broniaus?] Draugelio žinioje. Tik po dviejų savaitių, nepateikus jokių kaltinimų, jis buvo etapuotas 2-ojo pulko štabo karininkų priežiūron. Ten vykęs tardymas turėjo tik vieną tikslą – surasti nors kokią priežastį jį apkaltinti, nes pirminis areštas buvo atliktas remiantis nelabai aiškiu pasmerkiančiu Kamajų valsčiaus bendruomenės nutarimu, kuriame J. Smolskis tikriausiai kaltintas prijautimu komunistams. Pagal gautus liudininkų parodymus sudarytos dvi J. Smolskio nužudymo versijos. Gauta oficialioji versija skelbė, kad dviejų kareivių naktį vedamas J. Smolskis bandė bėgti ir todėl buvo nušautas. Tačiau VTK kriminalistų

³³ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 08 07), ten pat, b. 57, l. 61–62ap.

nuomone, labiausiai tikėtina, kad jis buvo sušaudytas be teismo. Kaip ir tiriant Valiukų bylą VTK nesugebėjo surasti J. Smolskį nušovusių kareivių, kurie, kaip tardytojams buvo paaiškinta, tuo metu kažkur atostogavę³⁴. Čia reikia atkreipti dėmesį, jog ir šio incidento centre figūravo V. Glovackio vadovautas antras pulkas.

Panevėžio ir kitų įvykių tyrimai atvėrė Pandoros skrynią. Pasipylė daugybė panašių pranešimų apie kruvinus incidentus visoje Lietuvoje. Demoralizacija ypač stipriai pasireiškė Lietuvos kariuomenėje: Šiauliuose į žuvusių kareivių laidotuves karininkai atėjo neblaivūs; karinės pajėgos pasitelktos suvedinėjant asmenines sąskaitas; kariniai daliniai naudoti „pacifikuojant“ nepageidaujamus visuomenės sluoksnius ir pan. Simptomiška buvo tai, jog kovojant prieš valstybės priešus, kairiųjų įsitikinimų visuomenės dalis neskirta nuo bolševikų ar komunistų. Žmonės šaudyti nesiaiškinant, kas jie tokie, o plakimas botagais ir rykštėmis buvo tapusi įprasta tardymo priemone. Tiekimo ir maitinimo ministro S. Kairio žodžiais: „Kuomet Rokiškio apskrity bolševikai nebuvo nei vieno žmogaus sušaudę, mūsų kariuomenės įėjimas į Rokiškio apskritį buvo lydimas kraujo takais. Mes kovojame su bolševikais su jų žiaurumu, bet mes savo žiaurumu varydami bolševikus iš Lietuvos gaminame juos užpakalyje. Jeigu kareivis mato karininkus elgiantis taip, kaip mes matome ir girdime juos dažnai elgiantis, tai kareiviai, žinoma, negali gyventi sveiko teisėtumo atmosferoje.“³⁵ Tačiau vyriausybė vis dar jautė grėsmę iš savivaliaujančių komendantų ir karininkų pusės. M. Sleževičiaus nuomone, prievartos įvykius reikėjo tirti itin atsargiai, bet ir nepalikti kaltininkų nenubaustų, nes svarbiausia buvo ne nubausti, bet pasmerkti teisme. „Komendantūros – tai yra kloaka. Geriausias karininkas pabuvęs tam tikroje atmosferoje gali būti sudemoralizuotas. Juk reikia žinoti, kas tie mūsų komendantai. Tai yra jaunučiai žmonės, kuriems galva nuo valdžios apsisuka.“³⁶

Archyvinuose dokumentuose atsiskleidžia sunkus ir sudėtingas civilių gyvenimas ankstyvuojų pokariu. Iki 1919 m. pabaigos vykęs vokiečių ir bermontininkų kariuomenių traukimas pasižymėjo nežabotos prievartos protrūkiais. Tauragės ir kituose perėjimo į Rytprūsius punktuose lietuvių pasienio milicija galėjo tik bejėgiškai stebėti, kaip išvežamas krašto turtas. Terorizuojama bermontininkų ir vokiečių kariuomenės lietuvių milicijos moralė taip pat degradavo. Ministrų kabinetą pasiekdavo pranešimai, kad nuovadų viršininkams sunkiai sekiesė išlaikyti milicininkus savo postuose³⁷. Lietuvos pietuose ir

³⁴ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 08 07), ten pat, l. 61–63.

³⁵ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 06 30), ten pat, b. 24, l. 1ap–2. Šį S. Kairio teiginį iš dalies patvirtina ir naujausi istorikų tyrimai (žr.: Č. L a u r i n a v i č i u s, On Political Terror during the Soviet Expansion into Lithuania, 1918–1919, *Journal of Baltic Studies*, 2015, vol. 46, 1, p. 65–76).

³⁶ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1919 06 30), *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 4–5.

³⁷ Tauragės milicijos viršininko raštai Tauragės apskrities viršininkui (1919 11 07; 1919 11 12), ten pat, b. 29, l. 84–85; Tauragės apskrities viršininko pranešimas Pilies apsaugos departamentui (1919 11 13), ten pat, l. 57–58.

rytuose panašiai su civiliais gyventojais elgėsi ir besiveržiantys lenkai³⁸. Todėl nenuostabu, kad 1919 m. pabaigoje visuomenės pasitikėjimas Lietuvos valdžia smarkiai svyravo. Štai Šiaulių miestiečių prašyme sustabdyti bermontininkų plėšimus ir žudymus jaučiamas gilus nusivylimas: „O Kaunas sėdi sau ramiai, kaip, regis, nieko nebūtų atsitikę. Ne tik neatvažiuoja vietoje ištirtų, bet ir instrukcijų jokių tokiu svarbiu momentu neduoda. (...) Dabar prieita prie liepto galo. Mes nebeturime ką pasakyti mūsų piliečiams ką ir ko griebtis.“ Gelbstintis nuo anarchijos ir teroro vienintelė kenčiančios Lietuvos gyventojų viltis buvo Steigiamojo seimo išrinkimas, kuris, kaip tikėta, turėjo atstovauti ne tik centro, bet ir provincijos reikalams³⁹.

Bandymai išspręsti prievartos prieš visuomenę problemą Steigiamajame seime (1920–1921)

Prieš prasidedant rinkiminei agitacijai, Ministrų kabinetas priėmė keletą svarbių įstatymų, kurie tiesiogiai paveikė tolesnę valstybinės prievartos prieš visuomenę raidą. Pirmiausia vasario pabaigoje buvo panaikinta karo padėtis, leidžiant laisviau judėti žmonėms ir vykdyti priešrinkiminę agitaciją. Taip kariniai komendantai tapo civiliniais komendantais, kas pirmiausia reiškė, jog nuo šiol jie privalėjo laikytis taikos meto teisminių procedūrų ir įstatymų⁴⁰. Kitas svarbus priimtas įstatymas buvo Gegužės 1 d. pripažinimas valstybine švente, leidžiant ją netrukdomai švęsti⁴¹. Nors abu įstatymai buvo svarbūs Lietuvos visuomenės konsolidacijai ir demokratinės sistemos raidai, tačiau labai greitai atsiskleidė, jog destabilizuotoje ir posttrauminėje Lietuvos aplinkoje jie sukėlė tik dar didesnę vidinę suirutę ir poliarizaciją. Krikščionys demokratai ir juos palaikančios politinės partijos, visuomeniniai judėjimai bei kai kurie jėgos grupių atstovai (pirmiausia milicijos, kariuomenės ir žvalgybos) greitai pasinaudojo vykstančia „antibolševikinės“ kovos kampanija. Prasidėjus rinkiminei agitacijai į Steigiamąjį seimą, visos jų jėgos buvo nukreiptos prieš LKD bloko politinius oponentus. Dešiniuosius remiantys aukštieji valdininkai liepdavo milicijai plėsti kairiųjų agitacinius plakatus, suiminėti atvykusius agitatuotojus ir susirinkimuose dalyvaujančius žmones, krėsti legaliai veikiančių kairiųjų partijų skyrius ir pan. Tuo pat metu LKD bloko politikai nevaržomai naudojosi efektyviausia politinės agitacijos platforma – bažnyčių sakyklomis. Mišių metu kunigai aktyviai ragino

³⁸ Salako valsčiaus, Ežerėnų apskrities, Tolimėnų kaimo gyventojų skundas Piliečių apsaugos departamentui (1919 10 24), ten pat, l. 69–69ap.

³⁹ Šiaulių miesto ir apskrities inteligentijos ir valdininkų atviras laiškas Lietuvos valdžiai (1919 10 18), ten pat, l. 100–101.

⁴⁰ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1920 02 20), ten pat, b. 86, l. 55–57.

⁴¹ Ministrų kabineto posėdžio protokolas (1920 04 26), ten pat, l. 149.

tikinčiuosius balsuoti tik už krikščionis demokratus. Dar labiau kiršindami ir taip suskiliusią krašto visuomenę LKD rėmėjai platino šovinistinius ir antisemitinius atsišaukimus, tokius kaip, pavyzdžiui, plakatas „Lietuvos katalike“, kuriame kairieji kaltinti susidėję su žydais, kurie esą visų Lietuvos nelaimių kaltininkai⁴². Tokia agresyvi rinkiminė strategija pasiteisino ir LKD blokas sugebėjo iškovoti nežymią daugumą Steigiamajame seime, tai nuo šiol leido vienašališkai kontroliuoti priimamus įstatymus.

Nepaisant buvusios aršios rinkiminės kovos, gegužės 15 d. susirinkusio pirmojo Steigiamojo seimo posėdžio nuotaika buvo labai pakili ir vieninga. Atrodė, kad Lietuvos visuomenė ir politinės partijos pagaliau sulaukė taip trokšto šalies parlamento. Tačiau jau į antro posėdžio dienotvarkę skubos tvarka buvo įtrauktas LKDP lyderio Mykolo Krupavičiaus kreipimasis, kuriame informuota apie prieš kelias dienas Raudonės valsčiuje (Raseinių apskr.) įvykusį kruviną incidentą tarp Lietuvos jėgos struktūrų ir civilių gyventojų. Visos partijos vieningai nutarė suformuoti specialią Seimo tyrimo grupę, pavadintą Komisija neteisėtiems valdžios darbams tirti (KNVDT)⁴³.

Beveik po savaitės, gegužės 22 d., komisija pateikė atlikto tyrimo rezultatus. Juose atsiskleidė labai stipriai degradavusios vietinės valdžios pareigūnų ir visuomenės santykių tendencijos. Kad geriau atskleistume sudėtingą to meto situaciją, čia pateiksime didžiąją dalį Seime skaityto KNVDT ataskaitos teksto.

[1920 m.] gegužės 14 d. į Vensloviškių ir Kaniūkų kaimus buvo atvykęs baudžiamasis būrys su milicijos viršininku Miklium ir Komendantu [Bruno – V. P.] Štenceliu priešaky. Atvykę jie pareikalavo, kad visi sodiečiai sueitų pasitarti dėl žemės. Sodiečiai Vensloviškių, Kaniūkų ir Pupkių kaimų iš baudžiamos laikų turėjo bylą dėl žemės. Jų žemė dvaro sienomis buvo atskirta nuo Nemuno, laukai priedavo ligi pat Nemuno, tik pats krantas priklausė dvarui. Dvaras pastatė ant pat kranto kumetines, kurios valstiečius varžydavo. Pereitais metais [1919 – V. P.], kada buvo surašomi bežemiai ir mažžemiai, tų kaimų gyventojai kreipėsi į Žemės Ūkio Ministeriją ir prašė, kad žemė jiems būtų gražinta ir kad jiems būtų leista

⁴² Provokacija ar beprotybė, *Darbas*, 1920, 26, p. 1; A. R., Kas jiems pirmiausiai rūpi? ten pat, p. 1. Kairiųjų agitacija stabdyta ir kai kurių aukščiausiųjų Lietuvos pareigūnų iniciatyva. Vienas aktyviausių LKD partijos narių buvo Eliziejus Draugelis, tuo metu ėjęs vidaus reikalų ministro pareigas. Spauldoje pasirodė jo telefonograma Marijampolės apskrities viršininkui Liudui Girai paliepiant milicijai plėšti kairiųjų plakatus, vaizduojančius kunigą, bizūnu plakantį ariančius žmones (Kaip „krikščionys“ agitavo, *Darbas*, 1920, 28, p. 1). Bendrai imant, tiek kairiųjų, tiek dešiniųjų rinkiminės kampanijos pasižymėjo neapykanta, šovinizmu, grubiu politiniu ir asmeniniu įžeidinėjimu (žr. pvz., V. S i r u t a v i č i u s, Lithuanian administration and the participation of Jews in the elections to the Constituent Seimas, *A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian political cooperation at the beginning of the 20th century*, V. Sirutavičius, D. Staliūnas (ed.), Budapest, New York, 2011, p. 181–205).

⁴³ Steigiamojo Seimo 2 posėdis (1920 05 17), *Steigiamojo Seimo Darbai* (toliau – *SSD*), 1920, 1, p. 8–9. Į komisiją deleguoti: Antanas Milčius, Kazimieras Ambrozaitis ir Feliksas Mikšys (visi nuo LKD bloko); Konstantinas Žukas ir Kazimieras Ralys (nuo Socialistų liaudininkų ir Valstiečių sąjungos); Kazys Lekeckas (LSDP) ir Ozeris Finkelšteinas (nuo žydų frakcijos).

prieiti prie vandens. Ministerija atsakė, kad tą klausimą išspręs St. Seimas. Dabar rinkimams pasibaigus, jie manė, kad laikas parodyti jų žemę esant. Susirinkę jie sutarė, kad lig Seimui susirinkiant reikia nužymėti tas sienas, kur buvo jų tėvų žemė. Vienoj vietoj (Vensloviškiuose) buvo padaryti kapčiai, bet kadangi ten gyventojų nebuvo, tai ir triukšmo neįvyko. Kaniūkų kaime yra tam tikras nuomininkas, kuris kreipėsi tuoj į dvaro valdytoją. Tuojau tas atsitikimas buvo praneštas Raseinių apskrities viršininkui ir milicijos vadui, kurie dalyko nežinodami, kreipėsi į komendantą, prašydami jėgos. Taip susidarė baudžiamasis būrys. Per Šeštines kareiviai atėjo į Pupkaimį ir puolė žmones beganančius ten gyvulius. Žmonės pradėjo bėgti, kareiviai pradėjo vyt ir šaudyti. Nusivarė į kaimą ir liepė, kad žmonės susirinktų į sueigą, nes komendantas darysiąs tardymą... Kareiviai susitikę keletą bejojančių atėmė arklus. Vienas iš tų, Kazys Grigas, pamatęs, kad jo arklys atimtas, pareikalavo, kad grąžintų; milicininkas pradėjo jį mušti šautuvu, o kareivis mušė kančium, šovė iš revolverio, peršovė jam koją; sužeistasis mėgino bėgti, milicininkai jį pasivijo ir mušė. Kitas, grįžęs iš Amerikos, Jurgis Vinkšnaitis, išgirdęs, kad kareiviai atėjo, panoro pamatyti lietuvių kareivių. Išgirdęs triukšmą pasislėpė į rugius. Kareiviai pamatė ir liepė jam išlysti; besivarydami jį su moterimis, peršovė jam koją. Dabar jis guli ligoninėj ir pasirodė, kad tą koją jam reiks nupjauti. Po to kareiviai nusivarė visus vyrus pas nuomininką, kur turėjo būti teismas. Sustatė vyrus į eilę nugara prie nugaros, kad jie vienas kito nematytų, sulygindami mušė atgręžtais šautuvais, paskui tardė. Vienas 53 metų valstietis Antanas Vyturys pasakojo: „kada, sako, įsivedė mane į trobą, paklausė: ar dūdavai?“ (Pupkaimio viensėdžiai darydami sueigą, dūdavimu šaukia susirinkti). Aš pasakiau: ne. Milicijos vadas liepė patiesti; pasitiesę mušė, paskui vėl klausė ar dūdavai? Aš pasakiau, kad dūdavau; ir vėl mušė“. Tokiu būdu ėjo tardymas. Tardymas visur buvo toks. Atvažiavęs komendantas nuvyko į dvarą ir ten sudarė maištininkų sąrašą ir ėmė tardyti. Reikėjo atspėti kaip ten buvo surašyta, jei neatspėdavai – mušdavo. Mes [Seimo KNVDT nariai – V. P.] viską patys matėm ir sužeistus, ir mušimo vietą. Tie žmonės ne taip daug išmano apie žmonių teises. Vienas iš jų, kuris atsimenta baudžiamą, vis dėlto pasakė: „kaip gyvas esu, to nesu matęs ką aš šiandien nuo savo Lietuvos valdžios patyriau“. Buvo sumušti apie 34 vyrai, jų tarpe buvo net senukai 70–75 metų. Kitą mušė net po 3 sykius, taip kad žmogus nei pasijudinti negalėjo. Paskui pasakė jiems pamokslą: tai taip jums, bolševikai, bus žemė dalinama. Komendantas pagrasino, kad tuojau būtų tvoros pastatytos, nes jei ne, tai patrauks visus į kalėjimą. Tai tokia istorija iš Pupkaimio. Tas pats buvo Vensloviškių, Kaniūkų ir kituose kaimuose. Yra žmonių sužeistų ir keletas jų dar ir dabar guli lovose, yra ir pažymėjimas nuo gydytojo. Komendantas reikalavo, kad jie pasirašytų po tardymu, kurio nežinojo. Iš ten komendantas grįžo į Raudonės dvarą, paskui nuėjo į Eleonoravos dvarą ir 7 val. atėjo į Kaniūkus. Grįždami į Raseinius dar pakeliui sumušė senį Bilevičių. Visa tat matant ir pamačius tuos kaltininkus, buvo tokio įspūdžio, kad pas mus dirba kokia tai slapta mums nesuprantama jėga. Kada mes kalbėjom su jais, kaip valdininkai su valdininkais, nieks negalėjo prileisti, kad toks Štencelis, (...) arba Miklius, gana inteligentiški žmonės, galėtų taip elgtis. Tai baisi mūsų valdžios tragedija, dabartinės valdžios tragedija. Pas mus išsaknijo kokia tai slapta pajėga, kuri paeina net iš rusų laikų. Pas mus daroma net tas, kas pas rusus nebuvo daroma. O vis tik atsirado 3 milicininkai, kurie mušime nedalyvavo ir patarė žmonėms storiiau apsirengti [kad mažiau skaudėtų mušant – V. P.], tai buvo vokiečiai broliai Šulcai; visi žmonės tai pripažino. Milicijos viršininkas tvirtino, kad tik komendanto kareiviai žmones mušė, o

žmonės sako, kad pats viršininkas griebė už sprando. Reikia padaryti bendrą iš to išvadą: tas atsitikimas yra kaip yla iš maišo išlindusi iš bendro kareivių, komendantų ir kitų elgesio. Kareiviai buvo girti, sakėsi, kad „jei Kozekas [kareivius ir miliciją pakvietęs dvaro žemių valdytojas – V. P.] būtų mums daugiau išgerti davęs, mes būtume visus kaip varles iššaukę“. Pailsę bemušdami eidavo gerti.

Kas jos tosios mirties bakterijos, mūsų akimis žiūrint? Jei kaltini pavienius asmenis – jie žvėrys, bet ar jie galėjo staiga tokiais pavirsti? Čia turėjo būti bendras nusistatymas, o viso to buvo tikslas padaryti muzikams atminti. (...) Jų norima buvo sudaryti vaizdą, būk gyventojai pasipriešinę ir juos privertę imtis jėgos. Pats valstiečių prasižengimas nedarė jokios skriaudos dvarui, kaimai toje žemėje tik pasižymėjo savo sienas, nes kumečiai skelbė jiems žemės neduosią; tam žmonės ir kapčius kasė. Bet baudėjai kitaip tą suprato: jie pamatė čia žemės savinimąsi ir eidami savo valdžią tą nusistatymą norėjo iš pamatų išrauti. Komendantas sakė, kad jis kitų priemonių imtis negalėjo ir jei reikėsia, tai jis ir toliau taip darysias. Milicijos viršininkas sakėsi, jis klausęs tik komendanto. Kareiviai atrodė žvėriški ir taip mums [Seimo KNVDT nariams – V. P.] sakė: „mes su jumis pasirokuosim“. Paklausus, kas jiems įsakė tai daryti, jie pasirašė, kad darę visa tai be komendanto įsakymo, kad žmonės prieš juos nešoktų. Tai tokie tyrimo daviniai.

Šiandien kada žmonės į mus tikėti pradeda, kada Seimas susirinko ir daug ko iš jo laukiama, šiandien tokie atsitikimai daro baisų brūkšnį per tą, kas mūsų valstybės yra padaryta. Prasti žmonės net sako: „tai jums, Lietuvių valdžia“; o vokiečiai pašiepia: „palyginkit kaip vokiečiai elgėsi, o juk jie buvo svetimi, o jūsų valdžia ką daro?“ Vienas žmogus sakė: „Dieve duok tik gyvam man išlikti, o susigraibęs pinigų nusipirksiu „šipkortę“ ir važiuosiu vėl Amerikon“, kitas nukentėjusių šaukė: „Kas mane parnešė į tą prakeiktą Lietuvą“. Iš vienos pusės tas garsas gąsdina žmones, iš kitos sukelia klausimą; ir į mus tie žmonės žiūrėjo su nepasitikėjimu. Kada mums pareikalavus komendantas ir milicijos viršininkas atvyko, žmonės norėjo bėgti, juos visais būdais reikėjo atkalbinėti nuo to. Jie giliai įsitikinę, kad jau teisybės nėra, ir tik suktumu galima gyventi. Mes turime bjaurų sopulį. Komisija nusistatė, kad kaltininkus teisinti taip, kaip jie teisinasi – negalima. Toks jų raminimas – tai pasitikėjimo mumis griovimas. Jei norime parodyti žmonėms, kad jų reikalui tikrai mums rūpi, turime tuos reiškinius prašalinti. (...) Aš [pranešimą skaitęs KNVDT pirmininkas Ralys – V. P.] kalbu dėl to, kad kalbėtieji žiaurūs atsitikimai gali pasikartot (...) Nurodęs tuos faktus ir tai, kaip buvo aiškinamasi, palieku Seimui spręsti, kas daryti. Mūsų komisija patiekia tokią pereinamą formulę:

„Steigiamasis Seimas, išklausęs Komisijos pranešimo apie barbarišką valdininkų su Pupkaimio, Vensloviškių ir Kaniūkų gyventojais elgesį, griežtai smerkdamas tokį valdininkų savivaliavimą, pareiškia, kad prasikaltusieji žmonių kankinime sekant Baudž. Kod. 2 dal. 636 str. ir 5 p. 471 str. komendantas Štencelis, milic. Ivanauskas, Miklius ir kiti dalyvavusieji plakime milicininkai ir kareiviai tuojau turi būti pašalinti nuo jų užimamų vietų ir patraukti atsakomybėn einant atitinkamais Baudž. Kod. straipsniais. Visa komisijos surinkta medžiaga perduodama Valstybės Gynėjui, pažymint, kad toji byla būtų vedama neatidėliojant.“⁴⁴

⁴⁴ Steigiamojo seimo 6 posėdis (1920 05 22), ten pat, 1920, 2, p. 43–44.

Perskaičius pranešimą Seime, kilo ginčai, aiškinantis, kur slypi tokio žiaurumo priežastys. Dešinieji tame įžvelgė bolševikų ir lenkų *Polska Organizacja Wojskowa* (toliau – P.O.W.) ir dvarininkijos) manipuliacijas vietine valdžia, valstietija bei darbininkais. Siūlyta perduoti šio incidento tyrimą atitinkamoms teisingumo ir karinėms institucijoms. Kairiųjų pozicija buvo daug radikalesnė. Jie šį įvykį matė kaip ryškų bendros tuometinės Lietuvos valdžios ir visuomenės santykių išraiškos pavyzdį, kuri dažnai rėmėsi jėgos struktūrų savavališku elgesiu ir visiškai nepagrįstu fizinės prievartos taikymu⁴⁵. Posėdyje dalyvavęs krašto apsaugos ministras A. Merkys teisingo Raseinių komendantą Štencelį, kuris atseit veikė tik apskrities viršininkui paprašius. Tačiau kairieji nurodė daugiau panašių incidentų, kuriuose Lietuvos valdžios paskirti komendantai ir žvalgybos agentai, prisidengę karo padėtimi, be teismo baudė, kankino ir net žudė žmones, nepaklususius jų įsakymams⁴⁶.

Tolesnės diskusijos atskleidė esminį Seimo kairės ir dešinės požiūrių skirtumą. Kairieji blygybę matė tiek esamoje sistemoje, tiek valdžioje, kuri skelbdama demokratinius principus visokiais būdais stengėsi stabdyti socialinę ir ekonominę Lietuvos visuomenės pertvarką bei demokratizaciją. Raudonės valsčiaus incidentas kilo dėl žemės, tai buvo valstiečių ir dvaro konfliktas. Rinkimų metu skelbtus šūkius paprasti žmonės suprato kaip leidimą atsiimti tai, kas iš jų anksčiau buvo atimta. Tačiau dešinėsios Seimo daugumos pozicija šiuo klausimu buvo daug konservatyvesnė ir abstraktesnė: ragindami nekritikuoti valdžios ir dirbti išvien, jie buvo linkę pateisinti vyriausybės valdininkų veiksmus, o kai kurie net atvirai gynė komendantą B. Štencelį⁴⁷.

Nors bendra pozicija tuokart pasiekta nebuvo, kairieji parlamentarai atidžiai sekė šios bylos tyrimo eigą. KNVDT (vėliau pervadinta Skundų ir tardymo komisija – STK) pirmi-ninkas K. Ralys nuolat spaudė vyriausybę paklausimais: kodėl po incidento B. Štencelis nebuvo pašalintas iš Raseinių komendanto pareigų; kodėl jis atsisakė duoti parodymus Raseinių teismo tardytojui; kodėl, nepaisant vykstančio tyrimo, Štencelį ketinta paaukštinti pareigose; kodėl mušant žmones dalyvavęs Jurbarko milicijos viršininkas jau buvo paaukštintas ir perkeltas į Raseinius? Tačiau naujasis krašto apsaugos ministras K. Žukas (beje, buvęs KNVDT narys) vengė tiesioginių atsakymų⁴⁸. Darėsi aišku, kad kariuomenės vadovai neketino traukti buvusio Raseinių komendanto baudžiamojon atsakomybėn ir tik formaliai atsakydavo į nemalonius STK ir Seimo narių paklausimus.

⁴⁵ Kazimieras Venclauskis (LSDP) pastebėjo: „Rusų laikais visame kame kaltindavo žydus, mes kaltiname P.O.W.“ (ten pat, p. 45).

⁴⁶ Štencelio įvykis buvo kartu ypatingas ir tuo, kad nuo 1920 m. kovo 1 d. panaikinus karo padėtį tvarkos palaikymas turėjo būti vykdomas laikantis taikos meto įstatymų. Kaip buvo aptarta anksčiau, karo padėties metu tokia milicijos ir kareivių atlikta baudžiamoji akcija, tikėtina, būtų beveik nepastebėta.

⁴⁷ Steigiamojo seimo 6 posėdis (1920 05 22), ten pat, p. 45–47.

⁴⁸ Steigiamojo seimo 30 posėdis (1920 07 23), ten pat, 1920, 6, p. 245–255.

Tačiau rugpjūčio 11 d. Ministrų kabinetą pasiekė telegrama iš Jurbarko, kurioje valsčiaus valdyba skubiai prašė gelbėti miestą nuo siaučiančių kareivių, žvalgybos agentų ir milicijos. Pranešta, kad rugpjūčio 9 d. vakarą būrys girtų ginkluotų Lietuvos jėgos struktūrų atstovų, vadovaujamas B. Štencelio ir 6 žvalgybos punkto viršininko A. Chmieliausko⁴⁹, įsiveržė į Jurbarką ir pradėjo krėsti, mušti ir suiminėti pasitaikiusius miestiečius. Kitos dienos rytą vis dar girti valdžios atstovai jodinėjo po Jurbarką ir mušė visus sutiktus savo kelyje. Tokia Jurbarko apgultis tęsėsi iki pavakario⁵⁰.

Šis B. Štencelio išpuolis sukėlė naują pasipiktinimo bangą. Seimo kairieji reikalavo pasiaiškinimo iš ministro K. Žuko, o pastarasis tik perpasakojo iš B. Štencelio girdėtą įvykių eigos versiją. Pagal ją po ankstesnio incidento atleistą iš Raseinių komendanto pareigų B. Štencelį pakeitė leitenantas Kinderis. Tačiau pastarajam susirgus, jis buvo laikinai sugrąžintas į senąją tarnybos vietą. Tik jam atvykus, gautas pranešimas apie neva susektą „spartakininkų“ būrelį Jurbarke, todėl laikinasis Raseinių komendantas skubiai pakviestas į pagalbą likviduoti valstybei pavojingų elementų. Anot K. Žuko (arba B. Štencelio), jis su kareiviais ir milicija sėkmingai perėmė didelę „spartakininkų“ vežamą ginklų kontrabandą. O matydami betvarkę Jurbarke, jie ta proga areštavo keletą žmonių be pasų ir sulaikė vieną asmenį, įtariamą bolševizmu. B. Štencelio tikinimu, jokios fizinės prievartos nebuvo, o telegramą siuntęs valsčiaus tarybos pirmininkas pats buvo visiškai girtas. Tačiau toks pasiaiškinimas visiškai neįtikino STK pirmininko K. Ralio, kurio turimais duomenimis būrys, terorizavęs Jurbarką, buvo ne tik girtas, bet ir labai žiaurus. Darėsi aišku, jog su B. Štenceliu nei Seimas, nei nukentėjusieji vien teisinėmis priemonėmis negalėjo kovoti, nes kaip P. Plechavičiaus, V. Glovackio ir kitais atvejais aukščiausieji kariuomenės atstovai visiškai nepaisė Seimo nurodymų ir įstatymų. Nors kairieji reikalavo griežtai teisti ir bausti nusikaltėlius, tačiau Seimo dešimtosios daugumos balsais buvo priimta daug švelnesnė rezoliucija, kuria tik konstatuota, kad Raseinių incidento kaltininkus reikėtų traukti atsakomybėn⁵¹. Baigiant aptarinėti šiuos incidentus, reikia pastebėti, kad visos B. Štenceliui ir jo parankiniams keltos bylos nepasiekė jokio tikslo: 1923 m. II Seime LKD bloko balsų dauguma jiems buvo pritaikyta visiška amnestija ir buvę kaltinimai panaikinti⁵².

⁴⁹ Buvęs Ukmergės karo komendantas, 26 metų A. Chmieliauskas (arba Kmieliauskas) jau buvo įtariamasis kankinimais tardymų metu. 1920 m. gegužės pabaigoje tiriant sprogimo Ukmergės sionistų susirinkimo metu aplinkybes, A. Chmieliauskas buvo apkaltintas žydų vaikų kankinimu siekiant išgauti reikiamus parodymus. Tačiau Karinio teismo tardytojai nepavyko prakalbinti įbaugintų vaikų ir todėl byla buvo nutraukta dėl įkalčių stokos tų pačių metų liepos pabaigoje (*LCVA*, f. 483, ap. 8, b. 305, l. 2–17).

⁵⁰ Jurbarko valsčiaus valdybos telegrama Ministrų kabinetui (1920 08 11), ten pat, f. 923, ap. 1, b. 126, l. 14–15.

⁵¹ Steigiamojo seimo 39 posėdis (1920 08 13), *SSD*, 1920, 8, p. 328.

⁵² Ten pat, f. 1437, ap. 1, b. 56, l. 37–39. Tenka pažymėti, kad B. Štencelis pasiekė karjeros aukštumą Lietuvą valdant tautininkams: ilgą laiką jis ėjo vidaus reikalų generalinio sekretoriaus (1929–1936) pareigas,

Prievartos politiniai dividendai

Pagrindinės jėgos, bandžiusios kovoti su šalyje plitusių valstybės pareigūnų smurtu, buvo Seimo kairioji opozicija ir STK. Kairiųjų aktyvumas nestebina, nes, kaip minėta, jų rėmėjai ir net Seimo nariai buvo tiesioginės smurto aukos. Kariuomenė, milicija ir žvalgybos agentai sąmoningai ar nesąmoningai laikė šių partijų narius komunistais ar bolševikais. Todėl kairiojoje spaudoje ir STK gautuose skunduose fiksuota dešimtys fizinės ir psichologinės prievartos atvejų. Kartu pamažu ryškėjo kita neraminanti tendencija: Seimo dešinioji dauguma – pirmiausia krikščionių demokratų politikai – manė, kad prievarta ne tik pateisinama susidorojant su „tėvynės priešais“, bet ir savotiškai naudinga kovojant prieš politinius oponentus⁵³.

Nuo pat sudarymo 1920 m. gegužės mėn. STK ragino skubiai imtis priemonių stabdant valstybinių jėgos struktūrų savivalės ir demoralizacijos procesą. Tačiau nesant jokio tvirtesnio Seimo ir Ministrų kabineto atsako dėl įvykių Raseiniuose, pamažu daugėjo atvejų, kai pradėta atvirai grasinti susidorosiant su nepaklusniomis ar nepalankiomis gyventojų grupėmis, net atsirado posakis „įkirsim kaip Raudonėje“. Be to, STK gaudavo daugybę skundų dėl valdininkų kyšininkavimo, naudojimosi tarnybine padėtimi, komendantų ir teisėjų savivalės, teroro, baudžiavinių santykių atkūrimo ir pan. Žemesnio lygio tvarkos palaikymo institucijos taip pat neatsiliko nuo viršininkų: grobtas svetimas turtas, vogti arkliai, vykdytos savavališkos rekvizicijos⁵⁴. Per visą Steigiamojo seimo darbo laikotarpį STK pateikė tik vieną išsamesnę savo veiklos ataskaitinį pranešimą. Nuo 1920 m. gegužės iki 1921 m. sausio komisija buvo gavusi 324 skundus. Informacija apie neteisėtą Vidaus reikalų ministerijos valdininkų veiklą išdėstyta 60 skundų (38 kaltinta milicija, 17 – apskričių viršininkai). 60 skundų teko Krašto apsaugos ministerijai

jam buvo patikėta perimti ir likviduoti Lietuvos tautinės apsaugos „Geležinio vilko“ organizaciją, o nuo 1936 m. buvo paskirtas Lietuvos generaliniu konsulu Vienoje. Nenuostabu, kad čia aptarti gyvenimo epizodai buvo visiškai ištrinti iš šio karininko oficialios biografijos (Buv. generalinio sekret. pulk. Štencelio išleistuvės, *Policija*, 1936, 13(209), p. 234–236).

⁵³ Pavyzdžiui, aiškinantis dėl gyventojų kankinimo ir šaudymo Kupiškyje, vyriausias karo vadas Jonas Galvydis-Bykauskas (LKDP) neslėpė, kad kariuomenė mirties bausmes pirmiausia vykdė Lietuvos piliečiams. Nuosprendžiui paskelbti pakakdavo ir nepatikrintų gandų: „Buvo pilna visokių šnipų ir tėvynės išdavikų. Išdavikais yra tie, kurie dirba tėvynės nenaudai, pirmiausiai šnipai, kurie praneša kariuomenės skaičių ir jos veikimą; be šnipų išdavikais reikia laikyti tuos, kurie agituoja tarp kariuomenės ir tuo būdu žemina jos moralinį stovį, kas yra daug svarbiau, negu skaičius. (...) Sušaudytieji asmenys ir priguli prie tokios rūšies žmonių: jie vedė bolševikus į Lietuvą. Žmonės pasakė [išryškinta mano – V. P.], kad jie yra buvę komunistai, plėšikai, organizatoriai, kad jie darę rekvizicijas, atiminėję turtą. (...) [Nors bolševikai kankino ir žudė lietuvių kareivius] mūsų kariuomenė rusų [belaisvių] nešaudė, bet **kitaip elgėsi su lietuviais** [išryškinta mano – V. P.], kurie ėjo prieš savuosius. Aš taip kalbu ne nuo savęs, bet reiškiau nuomonę tų, kurie tardė“ (Steigiamojo seimo 12 posėdis (1920 06 07), *SSD*, 1920, 3, p. 88).

⁵⁴ Steigiamojo seimo 19 posėdis (1920 06 25), ten pat, 4, p. 160–161.

(37 kariuomenei ir žvalgybai, 12 komendantams ir 12 intendantomis). Atskirą grupę sudarė su rezonansinėmis bylomis susiję pranešimai: 1) B. Štencelio byla; 2) Rūdiškių incidentu, kur, anot STK pirmininko K. Ralio, dėl klaidingo „išgėrusio ir apykvailio“ milicininko pranešimo buvo surengta baudžiamoji ekspedicija, kurios metu buvo apsiaustas kaimas ir nušautas nekaltas žmogus. Šalia šių skundų plaukė pranešimai apie visame krašte vykdomus kankinimus ir šaudymus be teismo. Į pateiktą statistiką nebuvo įtraukti nesunkiai sužeistieji, nes neretai žmonėms kreipiantis į valsčiaus gydytoją liudijimo dėl sumušimo, pastarasis atsisakydavo jį išduoti, jei nukentėjusieji neturėdavo pinigų susimokėti už apžiūrą. Tad 1921 m. pradžioje STK darė apibendrinančią išvadą: Lietuvos milicija buvo tapusi stipriai kriminalizuota organizacija, kurioje dauguma milicininkų ne tik nežinojo įstatymų, bet atvirai vykdė nusikalstamą veiklą. Tuo pat metu kariuomenės prievarta daugiausia reiškesi per gerai žinomus kariuomenės vadus ir komendantus (tikriausiai pirmiausia turėti galvoje V. Glovackis ir P. Plechavičius). STK pirmininkas K. Ralys konstatavo, kad Lietuvoje komendantų elgesys mažai kuo skyrėsi nuo karo meto vokiečių: bizūnas buvo tapęs pagrindiniu įtikinimo įrankiu, o deleguotos plačios galios leido komendantams būti vienvaldžiais jų kontroliuojamų teritorijų valdovais: vienas komendantas net nenorėjęs į savo apskritį įsileisti Seimo nario socialdemokrato S. Kairio. Panaši sudėtinga situacija buvusi ir su žvalgybininkais. STK pirmininko teigimu, buvo neaišku, kokiais įstatymais jie vadovavosi be priežasties suiminėdami žmones, juos kankindami tardymų metu, varydami etapais ir pan.⁵⁵ Ne paskutinėje vietoje minėtas ir tarp jėgos struktūrų paplitęs alkoholizmas. Dažniausiai sunkūs nusikaltimai vykdyti neblaivių pareigūnų.

Iki 1921 m. sausio pradžios iš septynių narių susidedanti STK valstybės gynėjui pateikė 35 parengtas bylas. Tačiau, anot valstybės gynėjo, nors tos bylos buvo persiųstos nuovadų tardytojams, nė viena jų nebuvo iki galo išnagrinėta. Nusikaltę valdininkai dažniausiai likdavo savo darbo vietose ir tęsė kriminalinę veiklą. Todėl visuomenė buvo susidariusi nuomonę, kad nei tardymai, nei Seimas negali jos apsaugoti nuo valdininkų savivalės ir prievartos. Bijota, kad komendantui ar apskrities viršininkui sužinojus besiskundusiųjų pavardes, žmonės dar labiau nukentės. Tarp gyventojų augo nepasitenkinimas valdžia, o valdininkijos savivalė plėtėsi, kartu didėjant nebaudžiamumo suvokimui. Teismai arba sąmoningai, arba dėl didelių krūvių neskubėjo spręsti svarbiausių rezonansinių bylų. Visa tai vertė STK konstatuoti, jog tokiomis sąlygomis jos veikla visiškai neefektyvi⁵⁶.

⁵⁵ Lietuvos įstatymais drausta suimtąjį laikyti toje pačioje suėmimo vietoje ilgiau nei 48 valandas, todėl apeinant šį draudimą, suimtieji būriais varyti iš kalėjimo į kalėjimą iki pat Kauno. Teigta, kad Kaune nenuteisti ir neapkaltinti suimtieji buvo „pradanganami“ ir laikomi neribotą laiką.

⁵⁶ Steigiamojo seimo 58 posėdis (1921 01 28), ten pat, 1921, 12, p. 563–565.

Komentuodamas STK pirmininko pranešimą, tuometinis ministras pirmininkas Kazys Grinius gyrė komisiją, vadindamas ją barometru, nušviečiančiu negatyvius valdžios įstaigų veiksmus visuomenėje, tačiau tuo pat metu nesutiko su komisijos išvadomis. K. Griniui jos pasirodė pernelyg pesimistinės. Suprantama, jis jautė pareigą ginti jėgos struktūras, aiškindamas, jog pavienių pareigūnų nusikalstama veikla metė šešėlį ant visų saugumo palaikymo institucijų, o palyginus su kitais kraštais, Lietuvoje esą padėtis nebuvo tokia bloga⁵⁷. Tuo pat metu pasireiškė ir naivokas ministro pirmininko požiūris į STK atskleistus milicijos, žvalgybos ir kariuomenės prievartos prieš civilius gyventojus atvejus. Pasitikėdamas KAM tvirtinimu, kad nėra įrodymų, jog žvalgybininkai suimtuosius muša, jis darė keistoką išvadą, kad Seimo kairieji ir STK (kuri, beje, buvo sudaryta iš didžiausių politinių partijų atstovų) sekė iš caro laikų likusiu impulsu kovoti su bet kokia valdžia. „Kaip gydytojas, aš konstatuoju, kad mes visi šiandien esame pasidarę neurastenikais“, o Seimas sirgęs „blogu ūpu“ ir todėl jam rekomenduotina neskleisti blogų nuotaikų visuomenėje⁵⁸. Toks ministro pirmininko (ir valstiečių liaudininkų lyderio) pareiškimas įaudrino kairiuosius. Anot socialdemokrato S. Kairio, „(...) tvarkos darymo organai patys daro netvarką, patys įstatymus laužo ir įveda savotišką konstituciją į mūsų gyvenimą (...) [bet] jeigu tas yra leistina tvarkos žiūrintiems organams, jeigu tas jiems nelaikoma blogu, tai nelaikoma blogu ir apskrities viršininkui ir pagaliau paprastam milicininkui (...) mūsų milicijoje yra ta pati urėdninko dvasia“⁵⁹.

Tuo metu šalyje toliau siautė savivalė ir prievarta. 1921 m. kovo 8 d. socialdemokratų frakcija pateikė skubią interpeliaciją apie dar sausio mėnesį Utenos žvalgybos skyriaus agentų vykdytus kankinimus. Po komunistų pagrindžio paieškos priedanga įvykdyta daugybė nesankcionuotų kratų, areštuota keliasdešimt žmonių. Anot advokato Vlodo Požėlos, iš 26 suimtųjų tik du nebuvo fiziškai nukentėję. Visi kiti mušti, kai kurie po kelis kartus ir iki sąmonės netekimo. Vietinės žvalgybos agentai ir milicija daužė žmones šautuvais, botagais, kumščiais, spardė. Reikalauta prisipažinti priklausant komunistams. Nors kratų metu nebuvo rasta jokios inkriminuojančios medžiagos, tačiau nuo sausio iki kovo suimtieji laikyti nepateikus kaltinimų. Socialdemokratams reikalavo, kad vyriausybės atstovai pasiaiškintų Seimui, bet balsuojant dėl interpeliacijos palaikymo Seimo dešinioji

⁵⁷ Reikia pripažinti, kad čia K. Grinius buvo teisus: prievartos ir savivalės lygis kaimyninėse valstybėse tuo metu buvo gerokai didesnis ir žiauresnis (žr. pvz.: P. Frölich, *Wider den weißen Mord*, Berlin, 1922; R. Gerwarth, *The Central European Counterrevolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War, Past and Present*, 2008, 200, 1, p. 175–209; R. Gerwarth, J. Horne, *Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917–23, Journal of Modern History*, 2011, 83, 3, p. 489–512; R. Gerwarth, J. Horne, *Karas taikos metu: Paramilitarizmas Europoje po Pirmojo pasaulinio karo*, Vilnius, 2013).

⁵⁸ Steigiamojo seimo 59 posėdis (1921 02 01), *SSD*, 1921, 12, p. 579–582.

⁵⁹ Steigiamojo seimo 61 posėdis (1921 02 10), ten pat, p. 616.

dauguma ją atmetė⁶⁰. Socialdemokratai nenuleido rankų. Kovo 16 d. jie pateikė naują interpeliaciją su dar daugiau medžiagos apie incidentą Utenoje. Žmonės mušti prieš suimant jų pačių namuose, vėliau – Utenos žvalgybos punkte. Vieną įtariamąjį pirmiausia kankino žvalgyboje, o kitą dieną prie „tardymo“ prisidėjo ir milicininkai su savo viršininkais. Kai kurie įtariamieji buvo kelis kartus suimti, primušti, paleisti ir vėl suimti, mušti. Neištverę smurto silpnėsi prisipažino buvę komunistais. Tačiau ir šį kartą LKD blokas nenorėjo gilintis į šiuos reikalus. O LKD narys Vytautas Bičiūnas pateikė priešingą Utenos įvykių interpretaciją. Jos pagrindą sudarė žvalgybos agentų kova su komunistiniu pagrindžiu, kuriame, anot jo, veikė valstybinį perversmą rengęs ginkluotas būrys. Tad žvalgyba tik dirbo savo darbą. O buvo ar nebuvo smurtauta, turėjo aiškintis tardytojai – ne Seimas. Todėl dešinieji atmetė ir šią interpeliaciją⁶¹.

Įtampa Seime ir visuomenėje neatslūgo. Kulminacija pasiekta gegužės mėn. pradžioje, kai kairioji Lietuvos visuomenės dalis pabandė švęsti valstybinę Gegužės 1 dienos šventę. Nors šventė buvo įteisinta įstatymu, įvairiose Lietuvos vietose jėgos struktūrų atstovai vaikė kairiųjų demonstracijas. Marijampolėje, Kalvarijoje, Raseiniuose, Vilkaviškyje, Šiauliuose, Rokiškyje ir kitur demonstracijose dalyvavę ar tik jas stebėję žmonės buvo krečiami, suimami, tardomi ir kankinami. Marijampolėje ypač pasižymėjo žvalgybininkų viršininkas Vincas Čėpla, suimtuosius mušęs kumščiais, botagu, badęs durtuvu⁶². Socialdemokratai pripažino, kad iš 45 suimtųjų pas 22 buvo rasta vienokių ar kitokių įkalčių, bet 23 uždaryti be jokių kaltės įrodymų. Ypač atkreiptas dėmesys, kad suiminėti, tardyti ir net kankinti 14–15 metų vaikai. Šiauliuose tardytos 14 metų mergaitės. VI. Požėla sakėsi asmeniškai važiavęs aiškintis dėl vienos paauglės tardymo, kurią žvalgybos agentai buvo apkaltinę buvus komuniste. VI. Požėlai pavyko įrodyti, kad agentų kaltinimai buvę melagingi. Todėl minėti įvykiai tapo naujos interpeliacijos pagrindu. Prie jos taip pat buvo pridėta Ukmergės byla, kurios tyrimas tuo metu buvo sustabdytas⁶³. Nemažonius faktus atskleidžiančių interpeliacijų gausa erzino dešiniuosius, todėl Seime turėdami daugumą jie atmetė ir šį kreipimąsi. Įniršę socialdemokratai paliko posėdžių

⁶⁰ Steigiamojo seimo 69 posėdis (1921 03 08), ten pat, 1921, 14, p. 772–773.

⁶¹ Steigiamojo seimo 73 posėdis (1921 03 16), ten pat, 1921, 15, p. 840–844.

⁶² Nuo Marijampolės kilusio V. Čėplos (1895–?) biografija įdomi, bet gana fragmentiška. Žinoma, kad jis dalyvavo Nepriklausomybės kovose, tarnavo kontržvalgyboje, buvo radikaliųjų LKDP aktyvistas, ypač pasireiškusių kovoje prieš kairiuosius 1919–1923 m. Vienas žymesnių to meto valstybės saugumo darbuotojų Jonas Budrys yra minėjęs, kad V. Čėpla buvo impulsyvaus charakterio, dažnai prarasdavęs psichologinę pusiausvyrą. Vėliau jis mokėsi Prancūzijoje, gavo teisininko specialybę. 1928 m. sklido gandai, kad V. Čėpla bandė nusižudyti, tačiau tai nepasitvirtino (Nusišovė teisininkas Čėpla, *Momentas*, 1928, rugpjūčio 19; Atitaisymas, ten pat, rugsėjo 2; A. A n u š a u s k a s, *Lietuvos slaptosios tarnybos*, Vilnius, 1998, p. 103, 113).

⁶³ Steigiamojo seimo 93 posėdis (1921 05 18), *SSD*, 1921, 19, p. 38–39.

salę šaukdami: „Jūs judošiai! Jūs žvalgybos agentai!“ Dešinė taip pat neliko skolinga mesdama: „Jūs Lietuvą parduosit!“⁶⁴

Akistata tarp Seimo politinių oponentų tęsėsi ir kituose posėdžiuose. Emocingų diskusijų metu iškilo esminės ir sunkiai sutaikomos kairės ir dešinės Lietuvos valstybės ir visuomenės organizacijos suvokimo perspektyvos. Kairieji aiškino, kad jei ne revoliucija Rusijoje – nebūtų buvę ir Lietuvos Respublikos, o tik Lietuva su karaliumi Urachu priešakyje. Dešiniųjų pozicija nebuvo labai aiški, tačiau jie labiausiai akcentavo tautiškumą ir tradicines (plačiąja prasme) visuomenės gyvenimo formas. K. Grinius savo ruožtu atstovavo Ministrų kabineto pozicijai: pripažindamas, jog stabdant gegužės 1 d. demonstracijas kai kur įvyko teisės pažeidimų, jis teisingai jėgos struktūras, kurios privalėjo saugoti gyventojų ramybę, o demonstracijos tik eskalavo įtampą visuomenėje. Įdomu pastebėti, kad argumentuodamas K. Grinius priešpriešino įvykius Lietuvoje ir Italijoje, nes kaip atsakas kilusiam socialistiniam judėjimui Italijoje atsirado ultradešinėsios fašistų grupės, kurios nesirinko nei būdų, nei priemonių kovoje su kairiaisiais⁶⁵. Norėdamas baigti užsitęsusių ginčus, ministras pirmininkas prašė dešiniųjų palaikyti interpeliaciją ir taip suteikti valdžiai progą pasiaiškinti Seime. Šį kartą LKD blokas nesipriešino⁶⁶.

Tačiau jaudrintų kairiųjų tai nepatenkino. Nepaisydami darbotvarkės, jie tame pačiame posėdyje vėl iškėlė fizinės prievartos ir kankinimų klausimą. Reikalauta paaiškinimo, kodėl jėgos struktūros naudojo prievartą tik prieš kairiųjų politinių pažiūrų gyventojus, kai LKD blokui priklausiusi socialistinės pakraipos Darbo federacija proteguota. Toks kairiųjų užsispyrimas galutinai suerzino dešiniuosius. M. Krupavičius apkaltino socialdemokratų frakciją Seimo darbo sabotavimu (pastarieji po ankstesnių interpeliacijų atmetimo buvo atšaukę savo atstovus iš Seimo darbo komisijų). Pereita prie asmeninių įžeidinėjimų, kurių nestokojo nei kairieji, nei dešinieji. Nepavykus įvesti tvarkos, posėdis buvo nutrauktas⁶⁷.

Iki birželio pradžios vykusiuose posėdžiuose vienaip ar kitaip buvo grįžtama prie šių klausimų. Bolševizmo baimė buvo sukausčiusi ne tik Seimo dešiniuosius, bet ir Ministrų kabinetą. Vyriausybės vadovas K. Grinius aiškino, jog bolševizmas (arba kaip jis pavadino – „aktyvusis komunizmas“) buvo įsiskverbęs visoje Europoje ir siekė perimti valdžią į savo rankas. Todėl abejodami ir kvestionuodami vyriausybės veiklą socialdemokratai

⁶⁴ Ten pat, p. 39–41.

⁶⁵ Sunku pasakyti, ar tai buvo K. Griniaus įžvalga ar įspėjimas kairiesiems, bet kaip parodė vėlesni įvykiai, pateiktas palyginimas buvo gana pranašiškas: politiškai angažuotų profašistinių grupių organizavimas tapo savotišku LKD bloko politinės kovos ginklu rinkimų II ir III Seimą metu (V. Petronis, The Emergence of the Lithuanian Radical Right Movement, 1922–1927, *Journal of Baltic Studies*, 2015, 46, 1, p. 77–95).

⁶⁶ Steigiamojo seimo 94 posėdis (1921 05 20), *SSD*, 1921, 19, p. 49–50.

⁶⁷ Ten pat, p. 57–58.

patys nenorom atsidūrė šalia komunistų⁶⁸. Nusivylę socialdemokratai (manytina, kad ne tik jie) pareiškė, kad K. Grinius jau nebe kairysis, nes jo supratimu visi turėjo būti patenkinti vyriausybės politika, o nepatenkintieji skelbti bolševikais. Tad paaiškėjus visų valdžios grupių pozicijoms prievartos prieš Lietuvos visuomenę atžvilgiu, socialdemokratas Jeronimas Plečkaitis pareiškė, kad šių ilgų diskusijų tikslas pirmiausia buvęs paviešinimas tų, kurie atsakingi už šalyje vykdomą terorą. „Tai ir ateity nėra vilties, kad valdžia ims domėtis šiuos dalykus ir ves gyvenimą į naują vagą – krikščionys to nepadarys, jie ir ateity varys krikščionių demokratų darbą, kurių tikslas užslopinti visokį Lietuvos visuomenės judėjimą ir paskelbti savo demokratinę krautuvėlę.“⁶⁹

Galiausiai LKD blokas pateikė ir jų balsais buvo priimta galutinė deklaracija: „Iš Ministerių Kabineto atstovų atsakymo į St. Seimo interpeliaciją dėl Gegužės 1 d. šventės, paaiškėjus, kad valdžios atstovai, drausdami kai kuriose Lietuvos vietose Gegužės 1 d. daryti susirinkimus, tuo nesikėsino suvaržyti darbininkų teisės kovoti už savo teisingus reikalus, nevaržė jų profesinio ir klasinio judėjimo, nedraudė ir nevaržė tą dieną švęsti, bet pavartojo tą uždraudimą kaipo tikslą ir būtiną priemonę apsaugoti piliečių ramybei ir valstybės tvarkai. Steig. Seimas pilnai pasitenkina Ministerių Kabineto atsakymu ir siūlo jam ir toliau budriai sekti ir kovoti su komunistais ir kitais priešvalstybiniais elementais, kurie drumsčia piliečių ramybę ir kėsina ardyti, valstybės tvarką.“⁷⁰

Žinoma, šiomis diskusijomis nepasiekta jokių pokyčių. Kairieji ir toliau teikė naujas interpeliacijas, kurias dešinioji dauguma sėkmingai atmesdavo. O valstybinių jėgos struktūrų prievarta prieš Lietuvos visuomenę tęsėsi. Kartu pasitvirtino J. Plečkaičio prielaida, kad labiausiai iš to pasipelnė LKD blokas, kuris nuo 1920 m. vidurio iki 1926 m. vidurio sukūrė autoritarinę partinio valstybės valdymo sistemą.

Išvados

Šiame straipsnyje trumpai apžvelgtos Lietuvos valstybinių jėgos struktūrų prievartos prieš savo piliečius ištakos, eskalacija, bandymai ją stabdyti ir pasekmės. Analizuotos tik didesnės rezonansinės bylos, daugybė smulkesnių incidentų paliekant nuošalyje. Aptartų įvykių eiga atskleidžia gana aiškų Lietuvos visuomenės pokario gyvenimo pavojų ir sociopolitinės inžinerijos mechanizmų paveikslą.

Pirmiausia pastebėtinas prievartos metodų perėmimas iš carinių ir vokiečių okupacijos laikų, pritaikant juos ankstyvosios Lietuvos Respublikos kontekste. 1918 m. pabaigoje

⁶⁸ Steigiamojo seimo 99 posėdis (1921 06 01), ten pat, 1921, 20, p. 58–59.

⁶⁹ Ten pat, p. 60–61.

⁷⁰ Ten pat, p. 65.

byrant vokiečių karinei-policinei sistemai ir kylant pokario anarchijai visuomenėje, stipriai demoralizuotoje terpėje besiorganizavusi Lietuvos kariuomenė, saugumo ir tvarkos palaikymo struktūros neišvengiamai tapo paveiktos šių disfunkcinių tendencijų. Lietuvos vyriausybės suteiktas galios monopolis neretai peraugdavo į sunkiai kontroliuojamą (ar visai nekontroliuojamą) savivalę. Kai kariuomenėje buvo įvesta bent nominali hierarchija ir atsakomybė, tokios institucijos kaip žvalgyba ar milicija regresavo į pusiau kriminalines struktūras. Turint kovos prieš valstybės priešus mandatus nejausta didesnių moralinių stabdžių ar baimės būti nubaustiems. Tuo metu savų ir svetimų ginkluotų grupių ir institucijų terorizuojami gyventojai neturėjo kitos išeities, kaip tik susitaikyti su padėtimi. Iš skaudžių patirčių pasimokyta, kad skundimasis aukštesnėms institucijoms neatnešdavo laukiamo teisingumo – priešingai, besiskundusios aukos dažniausiai dar labiau nukentėdavo nuo nepajudinamų komendantų, apskričių viršininkų ar milicijos.

Antra, per 1920 m. netiesiogiai legalizuota prievarta prieš visuomenę (ar jos dalį). Bandymai stabdyti P. Plechavičiaus, V. Glovackio ir kitų karininkų siautėjimą atskleidė ankstyvosios Lietuvos valdžios bejėgiškumą. Pastebėta, kad maždaug nuo 1921 m. ministrų kabinetai pakeitė veiklos strategiją, dalinai atsakydami kovoti su „valymus“ ir prievartą vykdžiusiais valdžios struktūrų atstovais, bet teisindami juos kaip būtinus ginant ir statant valstybę. Tad galima būtų teigti, kad po Steigiamojo seimo ir LKD bloko pergalės buvo netiesiogiai legalizuota valdžios prievarta prieš visuomenę (ypač kairiųjų įsitikinimų) ir kartu išmušti iki tol deklaruoti teisiniai bei demokratiniai valstybės palaikymo pagrindai.

Trečia, nuo 1919 m. pradžios atsiskleidė dar vienas simptominis reiškinys – gilus Lietuvos visuomenės skilimas į kairiųjų ir dešiniųjų stovyklas. Matyti, jog po valstybės gynimo ir kovos prieš bolševizmą priedanga vyko plataus masto visuomenės „valymo“ ir ideologinio niveliavimo procesas. Steigiamojo seimo darbuose ir diskusijose atsiskleidė gana siauras ir monopolistinis LKD bloko valstybės valdymo supratimas. Vykdoma prievarta prieš kairiuosius, kaip buvo ne kartą pastebėta Seimo diskusijose, tik priešino ir radikalizavo visuomenės dalį, stūmė ją į komunistų ar kitokių antivalstybinių grupių glėbį.

Baigiant galima būtų teigti, kad 1920 m. LKD politikai sugebėjo pasinaudoti vykdyta prievarta ir paversti ją asmeniniu politinės kovos įrankiu. Beje, jų taikiniais tapo ne tik kairiųjų politinių pažiūrų atstovai, bet ir Antaną Smetoną, Augustiną Voldemarą, Juozą Tumą-Vaižgantą ir kitus sekuliarius dešiniųjų politikus jungęs tautininkų judėjimas. Manytina, kad dalinai ir dėl šio LKD polinkio į „kietos rankos“ politiką po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo tautininkai skubiai atsikratė aljanso su LKD, gerai numanydami, kuo ši sąjunga galėjo grėsti ateityje. Retrospektyviai žvelgiant tenka pastebėti, kad jei 1919–1921 m. nusikaltę aukšti valstybės pareigūnai būtų buvę patraukti baudžiamajon atsakomybėn, tarpukario Lietuvos valstybės ir visuomenės raida galėjo pakrypti kita linkme. Tai ypač sietina su P. Plechavičiumi ir V. Glovackiu – vienais pagrindinių 1926 m. perversmo organizatorių.

Literatūra

- ANUŠAUSKAS, A. *Lietuvos slaptosios tarnybos*, Vilnius: Mintis, 1998.
- BALKELIS, T. Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War, in *War in Peace: Paramilitary Violence after the Great War*, ed. R. Gerwarth and J. Horne, Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 126–145.
- BALKELIS, T. From Imperial Soldiers to National Guardians: German and Lithuanian Volunteers after the Great War, 1918–19, in *Transnational Soldiers Foreign Military Enlistment in the Modern Era*, ed. N. Arielli, B. Collins, London: Palgrave Macmillan, 2012, p. 127–144.
- BALKELIS, T. War, Revolution and Terror in the Baltic States and Finland after the Great War, *Journal of Baltic Studies*, 2015, 46:1, p. 1–9.
- BŪTĖNAS, J.; MACKEVIČIUS, M. *Mykolas Sleževičius: advokatas ir politikas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.
- FRÖLICH, P. *Wider den weißen Mord*, Berlin: Viva, 1922.
- GERWARTH, R. The Central European Counterrevolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War, *Past and Present*, 2008, 200, 1, p. 175–209.
- GERWARTH, R.; HORNE, J. Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917–23, *Journal of Modern History*, 2011, 83, 3, p. 489–512.
- GERWARTH, R.; HORNE, J. *Karas taikos metu: Paramilitarizmas Europoje po Pirmojo pasaulinio karo*, Vilnius: Mintis, 2013.
- KASEKAMP, A. *The Radical Right in Interwar Estonia*, Basingstoke: Macmillan, 2000.
- KASEKAMP, A. Radical right-wing movements in the North-East Baltic, *Journal of Contemporary History*, 1999, 34, 4, p. 587–600.
- LAURINAVIČIUS, Č. On Political Terror during the Soviet Expansion into Lithuania, 1918–1919, *Journal of Baltic Studies*, 2015, 46, 1, p. 65–76.
- MININS, A. Latvia, 1918–1920: A Civil War? *Journal of Baltic Studies*, 2015, 46, 1, p. 49–63.
- MINNIK, T. The Cycle of Terror in Estonia, 1917–1919: On its Preconditions and Major Stages, *Journal of Baltic Studies*, 2015, 46, 1, p. 35–47.
- PETRONIS, V. The Emergence of the Lithuanian Radical Right Movement, 1922–1927, *Journal of Baltic Studies*, 2015, 46, 1, p. 77–95.
- SANBORN, J. The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War, *Contemporary European History*, 2010, 19, 3, p. 195–213.
- SIRUTAVIČIUS, V. Lithuanian administration and the participation of Jews in the elections to the Constituent Seimas, in *A Pragmatic Alliance: Jewish-Lithuanian political cooperation at the beginning of the 20th century*, ed. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, Budapest, New York: CEU Press, 2011, p. 181–205.
- SKIPITIS, R. *Nepriklausomą Lietuvą statant. Atsiminimai*, Chicago: Terra, 1961.
- SURGAILIS, G. *Antrasis Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Algirdo pėstininkų pulkas*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2014.

GORDIAN KNOT UN CUT: THE GENESIS OF THE STATE-EXERCISED COERCION AGAINST THE LITHUANIAN SOCIETY (1918–1921)

Summary

VYTAUTAS PETRONIS

The study aims to briefly discuss one of the post-WWI phenomena, namely the state-exercised coercion and terror that was used under the pretext of consolidation, pacification and control of the Lithuanian society. By following similar tendencies in the neighbouring countries, an attempt is made to answer whether the so-called “white terror” took place in Lithuania, to identify its forms, causes and consequences, as well as its beginning and end. The study discusses several sensitive cases that pertained to such high-ranking and prominent military as Povilas Plechavičius, Vincas Grigaliūnas-Glovackis, and Brunonas Štencelis. Through these and other cases the hardships of the post-war life in Lithuania, the pending threats as well as mechanisms of social and political engineering are revealed.

The collapse of the German military policing system in late 1918 resulted in the rapid growth of disorder, banditism and overall anarchy in the country. The newly formed Lithuanian army, security and law enforcement structures were inevitably affected by the tendencies. Soon the use of terror and coercion were appropriated by the military and security forces and indiscriminately employed against everyone who disobeyed their orders. Thus, some of the military and militia units while still declaring the power given by the state, became nothing short of bandit and raider groups.

The level of the disobedience peaked during 1920. Attempts to suppress the acts of terror and violence perpetrated by the high-ranking officers like Plechavičius, Glovackis, and many other, did not bear any results. It exposed the difficult position that the Lithuanian leadership was in: on the one hand the military and militia were defending the country from the advancing enemy armies, on the other hand some of them were committing crimes and killing innocent civilians. However, starting from 1921, the Cabinet of Ministers took a radically different approach: abandoned the fight against the violence and terror, and started inventing excuses to justify the acts of violence as the necessary part in the defence of the state.

Lastly, from early 1919, another indicative phenomenon emerged – namely a division into the right- and left-wing Lithuanian society. This line then became the marker for the identification of “enemies of the state” which in turn led to the forced ideological unification by means of coercion. This is clearly seen in the works and discussions of the Constituent Assembly (1920–1922). In particular, the parliamentary majority – the Lithuanian Christian Democrats and their supporters – demonstrated a clear-cut nationalist and traditionalist perception of the state. Therefore, since early 1919 and especially after winning the parliamentary majority in 1920, this political group successfully managed to exploit and even indirectly fuel the ongoing campaign of terror against the political adversaries and their supporters. Finally, the cycle of the state-orchestrated terror and coercion that began in 1919, to greater or smaller extent continued until 1940.

Gauta 2015 m. birželio mėn.

Vytautas Petronis – filosofijos mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas. Tyrinėjimų temos: XIX a. istorija, istorinė kartografija, kultūrinė geografiija, nacionalizmai, radikalūs dešinieji judėjimai tarpukario Europoje.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius LT-01108.

El. paštas: vytautas.j.petronis@gmail.com